

РОЗКРІПАЧЕНИЙ СКАРБ

(Нарис)

Я так собі уявляю історію гори „Золотухи“: якийсь вигнаний із Січі із реєстрів козак Кирило Степанович, скажімо, Шептуха, опинився в скрутному стані. Іти в Січ і знову починати козакування—він був уже старий, а працювати на землі—не здатний. На Запоріжжі він умів човном плавати, коня сідлати, нападати на турецькі міста й грабувати їх або захищатися від нападу найчисленнішого татарського загону. Це він умів, у цьому й постарів. А потрапивши в Аксютинці, на широкі лани землі і ліси понад Сулою, біля Ромен,—Шептуха розгубився. Жінка і діти ведуть господарство, а він блукає по степах та лісах, як неприкаяна душа, плаває між очеретами Сули, годує собою хмари комарів і доходить думкою, що він мусить знайти скарб.

— Скільки цього добра поховано в святу землю,—міркував Шептуха. Сам він знає, як доводилося не раз приховувати в „святу землю“ деякі добра з благородних металів, щоб не ділитися ними з товаришами.

І никав щодня манівцями по степах, від могили до могили, довго міркував над ними й починав копати.

В Аксютинцях на глум піднімали старого. Сини почали гніватися на батька, він ославлював родину. Та старий не переставав ходити, ходив і копав ще настирливіше, шукаючи ті скарби.

Одного літнього дня старий Шептуха пішов з дому і не повернувся. Цього з ним ніколи не траплялося, в домі були здивовані. Та сини пішли шукати батька тільки другого дня.

Знайшли його неживого. Він лежав з розбитою головою над ямою на горі. В обох жменях були затиснуті золотаві кристали. Сліди таких же кристалів валялися поруч мертвого і в свіжій землі, викинутій з розритої в кількох місцях гори.

— Найшов свій скарб, Кирило Степанович,—заговорили сусіди в Аксютинцях.

Та на гору і на золотаві кристали зазіхнули усякі живі. Уже другого дня кілька чоловіка копали кожен свою яму на

горі. Два сини Шептухи трохи не до бійки відстоювали своє право власності на цю гору, відкриту їхнім батьком.

Гора вселила великі надії, породила заздрощі і неймовірну жадобу збагатитися її золотими скарбами.

З того часу й назвали її „Золотухою“.

Андрій Полетика був одним з перших великих поміщиків на Роменщині. Достатки свої благословляв і не задовольнявся здобутим, і найулюбленішою житейською мудрістю у нього був вислів: „Людина людині вовк есть“. Так і вважав себе вовком.

— Як я есть вовк найсірішої масті, то мушу всю околицю прибрати до рук. Шмаття летітиме з усякого, хто намагатиметься поруч мене багатіти... Людина людині вовк есть.

На управителя своїх маєтків Полетика виписав якогось німця. Цей німець не давав селянам з Аксютинець копати гору „Золотуху“, накладав на них штрафи і таки сказав господареві, що гора „Золотуха“ „зберігає в собі великі багатства“.

Спочатку посміялися гуртом з паном колезьким ассесором, а потім настирливість німця таки перемогла, — поставили кріпаків розкопувати ту гору, добувати панові багатства.

В 1786 році топограф Чернігівщини Аф. Шифонський відмічає в своїх писаннях таке:

„... Недавно открылся алебастр под селом Аксютинцами в горе Золотухе, колезькому ассесору Андрею Полетике принадлежащей. Сие село лежит на левом берегу Сулы, по большой дороге, из Ромна в город Сумы идущей...“¹

З того часу було вже категорично заборонено селянам копати на свою користь не тільки саму гору „Золотуху“, а й далеко навкруги неї. Двох близьких нащадків Кирила Степановича Шептухи пан звелів закувати в залізо й відіслав на каторжну роботу аж у Глухів. Вони були зловлені з мішками кристалів гіпсу. Третьому ж нащадкові пощастило втекти тієї ж ночі, не чекаючи такої ж панської кари. Втік він з села Аксютинець і ніколи в нього не повертався. Усе майно і молода красуня жінка непокірного Шептухи перейшли в безпосереднє володіння вовка найсірішої масті, пана Андрія Полетики...

З того часу минула ціла прірва літ. „Золотухою“ володіли нащадки Полетики, потім генерал Мішурніков, потім генеральша „Мішурничка“, знов повернувся нащадок „ассесора“ Полетики. Гору дзьобали сапами, заступами чи клювами, виламували звідти гіпс і все чекали неймовірного збагачення тих, хто володів горою.

¹ Аф. Шифонський — „Черниговского наместничества топографическое описание“, Киев, 1851 г., стр. 562 — 3, § 387.

А на Уралі, в поселеннях, а потім у місті Златоусті жила велика родина Шептух. Василь Шептуха вів собою основну лінію Шептух і гордився, що знає всю переказану батьками історію свого роду.

„Ми, Шептухи, не просто рудокопи. Мій прадід Денис Шептуха натрапив на скарби в горі „Золотусі“ та в могилі біля Ромен, де закопаний золотий кінь. Поміщикам кортіло згноїти мого прадіда в льоху за те, що він знав про ці скарби і мав красуню жінку. Та жінка попередила про це чоловіка, а вночі він утік у світ білий. За дев'ять років, поки дійшов до Уралу, викопав одинадцять скарбів, і за кожен його бито. Вдруге одружився вже на Уралі, і синові Миколі, моему дідові, передав той же інтерес до скарбів. Дід Микола за своє життя розкопав сімнадцять могил і знайшов чотири скарби понад уральськими шляхами. Батько мій, Остап Шептуха, не знайшов ні одного скарбу, та все життя мріяв про Денисів Шептухин скарб у „Золотусі“, що його прокляв Денис, коли втікав від пана. Скарб від того пішов у глиб землі, і до того часу, поки нащадки Дениса не знімуть прокляття,— скарбу того не дістати людині. У 1912 році мого батька страчено царем за активне співчуття родинам розстріляних на Лені робітників. Так і не здобув він скарбів у горі „Золотусі“.

Ще була весна 1937 року. Земля готувалася до врожаю і ніби нарочито не всотувала розкішних снігових вод, що вільно блукали на балках і довгих шляхах Роменщини.

Шляхи безтурботно кохалися в тих водах, і наш, тричі перевтомлений, „ГАЗ“ ледве пролазив ними тільки вперед. Назад повертатися було страшно.

І думалося потай: чи варто було битися в таку важку путь? А що, як роменська гора „Золотуха“ та народить тільки оту приказкову мишу? Як азартний картяр не заразом виймає вирішальну в грі карту, так і я відтягав насолоду самому пересвідчитися в наявності гори, в її прихованих мінеральних скарбах і не поспішав на місце нафторозробок. Першу, випадково зустрінуту людину в Ромнах, я обережно питаю:

— Чи не знаєте чогось про гору „Золотуху“.

— В музеї...— як лайку викинув мені громадянин Ромен. Чи то набридли людям кількарітні розмови про гору, чи може роменський музей закупив усі патенти на „Золотуху“ або навіть і розмови про неї?..

Довелося з цього й розпочати. І я дещо зрозумів.

„Музей“ претендує бути штабом, де спліталися б шляхи патріотизму роменських дослідників, ентузіазму новітніх шукачів скарбів, знавців і поклонників роменської старовини.

Навкиддя вимовлена фраза — „в музеї“ — на мові роменців мусила б означати: всякий, хто хоч крапельку цікавиться перспективами розвитку Радянської Роменщини, хто хоче допомагати в цьому Ромнам і урядові, — іди в „штаб“, у музей...

Музей зовні — це капітально перебудована церква в центрі міста. З середини — це таки справжній і зовсім не периферійний музей.

Та мене цікавить гора „Золотуха“. Вона в музеї не скривджена. Там показано все, що знайдено в горі, викопано чи то в надрах самої гори, чи в анналах історії про неї. І ось серед цих останніх матеріалів і людей у музеї знаходжу розповідь семидесятилітнього колгоспника з с. Аксютинець, Федота Івановича. Розповідь дбайливо записана науковим співробітником музею, який і дав мені ту розповідь для ознайомлення.

Дід Федот розповів таке:

„... До всього люди доходять. Було колись чумаки у Крим по сіль їздили. Це ж подія була — страшно сказати. Близенький світ, той Крим: їде людина, з рідними прощається, а все по ту сіль. Повз цю гору „Золотуху“ проїздили і не знали, бач, що в ній є своя сіль. І не тільки ми не знали, а й Мішурничка не знала, і пан Полетика з його вченими управителями не довідалися про таке багатство...

Гору ту звали всяк: і „звалкою“, і „Любайстровою горою“, та найбільше й найвірніше — „гора Золотуха“. Ніякого золота в ній ще не знайшли за мого віку, а блискучі камінці сріблясті там є, вони на сонці своїм сяйвом відблискують, заливають сяйвом усю гору. Ті камінці з любайстеру і в мене сховані, вони як скляночки. А он на тих горах, що на Аксютинському Загребеллі, де могили високі стоять, — там, кажуть, кінь золотий закопаний. І про цю гору говорили, та скарби ті прокляті й глибоко в землю вони пішли, не дістанеш. А може й дістануть, тепер до всього люди доходять...

Тут ув Аксютинцях я п'ятнадцять років робив на „Скалі“, у Полетики на заводі. Добували любайстер. Почали його добувати там давно, ще за кріпацтва: і батько мій там добував, і дід добував, та, мабуть, і прадід не втік від того, — ми були кріпаки. Тоді ще гора була Мішурничина, а потім стала Полетичина. Полетика купив і землю, і гору „Золотуху“. І дід, і батько ходили до Мішурнички, бо Полетика купив це все уже після кріпацтва. У Мішурнички розробляли не так, як тепер. Попереду було таки одчистять гору. Для цього були такі клюваки, як сапа, здорові і гострі, з носом, як у ворона. Одчистять гору від землі. Тоді відбивають великі брили по 5 та по 10 пудів і ломами їх виважують. Там працювали, там і жили в землянці. У ту ж землянку й брили відкачують, а потім уже в місто Ромен їх везуть. Меленого любайстру ще не було тоді на „Скалі“, а де його мололи й

куди з міста дівали — от і не скажу. Ну, знаю, що в місті його теж не мололи. Мій дід мав хурку й воли. У Крим не годилися, та й дід боявся кидатися двору, бо міг і не повернутися з Криму. То він на тій хурці брили до міста возив у крамницю на базарі. Скільки платили панові за ті брили в крамниці — я не знаю. Щось дешево було, та панові ж воно нічого не коштувало, на кріпаках його добував, то й то був дохід з гори. А так, то кому ж вона й потрібна була, хоч і „Золотуха“?

Любайстер той був і на поверхні, ну, мало й плохий, а котрий кращий, той у глибу... За панщини його добували з глибу не більше, як за два-три сажні. А вже ми, після панщини, й сажнів за п'ять ішли в глиб і все був той камінь. Полетика вже влаштував тут і завод, який і працював аж до германської війни. Полетика потім утік десь, а любайстер тепер добуває в „Скалі“ кооперативна артіль...

Робив я на тому заводі у Полетики, робило нас у нього душ п'ятнадцять. Нарвем, було, каменю й закладем у піч. Один палить, а інші ще камінь заготовляють, підвозять і в другу піч закладають. Палити починали зранку, а до вечора й кінчали, — вночі не працювали. Перепалений камінь вивозили на дробилки і на жорна, де його мололи. За тиждень отак і виробляли на тому заводі, може, пудів з тисячу меленого любайстру. Його возили на станцію в Ромни і десь далеко ідсилали...

І хто її знав ту гору — „Золотуха“ та й усе. А тепер, кажуть, що в ній не тільки сіль, а й нафта є. До всього люди доходять, особливо тепер. От тобі й скарб...“

Була запашна весна 1937 року. Мені хотілося самому зняти „прокляття“ Дениса Шептухи і таки здобути той скарб у горі „Золотусі“.

Об'їхавши „крило“ гори „Золотухи“ проти Аксютинець, ми виїхали на широку долину, всю завітчану цвітом садків. Машина припинила хід на вибої. Біля мене сидить геолог-нафтовик, по шляху проходять і поодинокі люди і гуртки. Спиняються, даючи проїзд машині.

— Та де ж вони, ті нафторозробки? — питаюся я голосно, в тривозі кидаючи очима на гору „Золотуху“.

З шляху доброзичливий голос відповідає:

— Ото праворуч, за садком... Але там...

Я не дочув, що говорив далі прохожий. Зацікавлений, я визираю з машини. Літній чоловік стоїть, обернувшись нам услід. Простягнена рука, як семафор, повисла в повітрі, показуючи праворуч у простір.

Геолог повідомив, що колгоспники не тільки з Аксютинець,

а й з усієї околиці,—великі патріоти нафторозробок. Вони приходять, цікавляться й годинами простоюють, спостерігаючи роботу свердлярів. Не без того, думаю собі під розповідь геолога, щоб між тими колгоспниками та не було б і інших людей, що теж стежать за нашими успіхами й вигадують способи, як би зашкодити роменській нафті...

За хутором стояла свердлова вежа, від неї клубками стріляв дим із двигуна. Одинок, сирітна вежа. За нею поле і поруч гора „Золотуха“. Десь на захід від цієї вежі, в хмарах пари, стриміла ще одна велика вежа, трохи ближче будувалася й третя,—то вежі аристократи, останнє слово широко вживаної техніки роторного свердління. Тоді стало якось людніше. Не одинок тут ця дослідна і невелика свердловина! І відчулася владна, організуюча рука, що планово і послідовно ставить оці вежі й наполегливо хоче діставати багатства надр для соціалістичного господарства...

Охочий до розмов геолог на переставав читати мені лекцію про теорію так званих „соляних куполів“, про юрські глини, про девонські нашарування, гіпсомісні мергелі та про міграцію нафти з вапняків і пісків у зоні деформованих „куполом“ шарів земних надр. Це була мудра наука, здебільшого побудована на здогадах та дуже віддалених аналогіях.

— А нафта буде?—запитую я його, збиваючи з найбільш заплутаних теоретичних абстракцій на реальні речі.

— Бачите, в Америці, країні, де найбільш вивчено поводження антиклінальних складок і соляних куполів,—починає відповідати геолог,—в Америці таке запитання навіть не поставало б. Адже ми маємо, коли денудаційні процеси не призвели до виходу нафти на поверхню земної кори...

— В Америці нехай і так, а в нас?

— У нас? Та у нас же ця наука зовсім нова.

— Алеж нафта, нафта отут у Ромнах таки буде, незалежно від стажу науки „денудації“?—нетерпляче настоюю я на своєму запитанні.

Мабуть, геологові я здався дуже наївною людиною, це в кращому разі. Він цілком розуміє моє нетерпіння і все ж не може дати простої і вичерпливої відповіді. Він зв'язаний безкінечним ланцюгом „симптомів“, показників, придушених товщею геологічних нашарувань всіляких там „третинних, мезозойських чи силурійських“ періодів давності.

— Ми маємо єдиний приклад пов'язання нафти з соляними куполами в Радянському Союзі,—це Урало-Ембінська нафта. Незалежно від того, чи нафта шарується в юрських шарах, як це має місце на Емба-нафта, чи в місцях нових, так званих спаніодонтолових та чокраксько-спіріалісових шарах.

— Значить, не буде в Ромнах нафти?—рішуче перериваю я геолога.

— Чому не буде? Повинна бути...— здивовано й з відчаєм відповів геолог, і на тому ми припиняємо нашу дискусію. А через хвилину я знов терпляче й не без цікавості слухаю таку ж розповідь про діабазові брекчії, про геофізичні, газометричні та сейсмографічні досліди, про вапняки Онондога та Тамасола, про наукові спірки й чвари між геологічними авторитетами тощо.

І так дванадцять день. Я щодня виїздив з геологом до свердловин, вислухував повний курс геологічних наук і годинами, як і колгоспники, простоював біля свердловини, спостерігаючи одноманітне і безконечне виймання та опускання п'ятисотметрового свердлового інструмента.

Та ці дванадцять день показали мені і людей, що мовчки, без голосних балачок, але з глибокою вірою в перемогу над природою, працюють на свердловинах. Дивлячись на них, згадуєш героїв Джека Лондона, що перемагали і стихію морів, і космічну непорушність джунглів, і фанатичну упертість її живих мешканців.

Певен, що й ці переможуть. Вони не просто працюють, щоб швидше крутився ротор чи на кілька хвилин раніш піднявся інструмент. Вони творять. Вони проголошують велике закляття прихованим у надрах „Золотухи“ віковичним скарбам природи...

Але... поруч з тим, чомусь „заїла“ коронка інструмента, не вистачило якоїсь долі атмосферного тиснення в компресорі, що посилає в свердловину для промивки глинястий розчин. Інколи може навіть не вистачити й доброякісної глини — і до того ж раптом; не стало, та й усе. На роторній свердловині, що точно за проектами устатковалася трьома паровими казанами, раптом... таки просто раптом не вистачає пари; аварія, — і вся величезна й складна будова, як організм, що з нього виїдили кров, спинається, потухає. Важко визначити, якої „пари“ інколи не вистачає і в теоретичних та організаційних „казанах“ роменських нафторозробок. Алеж занадто довго й складно проходять ці важливі для країни досліди...

Щодня в районі креліусної чи обох роторних свердловин, серед численних „болільників“ за свою, радянську честь, за роменську нафту, — я бачу людину, що в перший день мого приїзду показала на шляху рукою, як семафором, де нафторозробки.

Збирався я вже виїздити з Ромен, не дочекавшись нафти. З лекцій геолога я вже знав усю природу „денудацій“, „антикліналів“, „соляних куполів“ та „бітумінозних пород“ і, як і він, міг відповідати на запитання — чи буде нафта, — довгими й ґрунтовними науковими мотиваціями. Вважав би незакінченою свою роботу, коли б не поговорив ще й з тим привабливим зовні чоловіком.

Ішов дощ. Шофер не наважувався з'їжджати з шосе на

грунтові шляхи, і ми стояли, розмірковуючи, як же дістатися до свердловини. Мимо нас пройшов чоловік, зіщулившись від дощу. Спокійно, без дощової паніки, він повернув з шляху і грязько почвалав до свердловини. Я не звернув би уваги на таку „подію“, як не звертав і на те, що зустрічав цю людину біля колгоспних возів і борін, які таборилися біля свердловини, як не звертав уваги, коли бачив його на гіпсовому кар'єрі і на алебастровому заводі на горі „Золотусі“. Та чоловік скоро повернув назад від свердловини. Дощ полив з особливою упертістю, ніби спересердя виливаючи на землю цілу лавину води. І чоловік завернув під товсту вербу. Тепер побачив я його обличчя, воно таке знайоме, я скільки разів зустрічався з ним біля свердловини.

Машина поїхала шукати місця, де б можна було повернутися на вузькому шосе; я й підійшов до дивного знайомого. Чоловік зрозумів, що я спеціально для нього вийшов на дощ, щоб таки поговорити з ним. Його усмішка говорила мені про це і переконувала, що мене він прекрасно вже знає.

Вітаємося, як давні знайомі. Без усяких мудрувань я питаю: — Ну як, буде в нас нафта? — і виразно киваю головою в бік свердловини.

— Буде!.. — відповідає він, ні на мить не замислившись. І продовжує з тим благородним упевненням, за яке поважаєш людину: — Аякже? Мусить бути! Де ж їй ще бути, як не тут: купол, сіль, гіпс, діобаз, вапняки...

— А звідки ж вам відомі ці геологічні побратими нафти? — цікавлюся я, починаючи в душі „зводити гріх“ на нашого широго геолога. Вивчаю цю п'ятидесятилітню, але кремезну людину. Говірка не місцева, одяг теж не звичний у цих місцях: сині спецівські штани з пругким ремнем у пояску, розстібнута сіра косоворотка. Чоловік не здивувався від мого запитання.

— Я сам гірник з Урала...

— Працюєте на свердловинах у нас?

— Ні... Просто, цікавлюся. Бачу, я вам здаюся диваком. Я робітник, батьки мої й діди теж були гірниками... Прізвище моє — Шептуха і рід мій починався десь тут, в Аксютинцях...

І зовсім несподівано для мене розповів оту історію Шептух, що шукали скарбів у горі „Золотусі“ і прокляли їх, втікаючи від пана Полетики.

— ... з газет довідалися і в нас, що тут почали шукати ті скарби, — закінчував Шептуха свою розповідь, коли вже давно перестав іти дощ і сонце гріло розквашену землю. — І не втерпілося мені, така вже, видно, природа Шептух. Узав на півтора місяці відпустку в себе на виробництві, путівку мені дали до Сочі і я, по дорозі, заїхав на кілька день. Та боюся, коли б і путівка моя не пропала, кортить таки дочекатися її... того проклятого моїм предком скарбу, нашої нафти.

— А прокляття ж як? Ви його знімаєте? — приязно іронізую я.

— Давно! — так само відповідає Шептуха, щиро сміючись і переконливо махнувши рукою.

— То як же буде у вас з путівкою?

— Ще є цілих три дні. Гадаю, що завтра... неодмінно виїду до Сочі, але сьогодні... Сьогодні ще побуваю на всіх свердловинах...

На тому ми і розпрощалися.

Минуло ще майже місяць часу після тої зустрічі з дивним ентузіастом і патріотом роменських надрових скарбів. Настала тепла й суха година. Перебуваючи в Лубнах, я не міг відмовитися заїхати і в Ромни, на нафторозробки. Газети, як навмисно, мовчать про роботу дослідників-нафтовиків. Знайомий геолог ні слова не написав мені про ті роботи.

Не без глибокого хвилювання їду тими ж знайомими шляхами. Ліворуч у зеленій руті садків — Аксютинці, праворуч — вершина соляного купола, гора „Золотуха“. Потім хутір, і верба, де я востаннє говорив з нащадком скарбошукача, Кирила Степановича Шептухи. Його не було під вербою, і мене торкнувся сум, якийсь родинний сум розлуки — чому його немає тут? Адже він, як символ певності, що тут таки буде нафта, чомусь такий необхідний зараз. Бо я не бачу цистерн із добутою нафтою, не бачу й копаних у землі басейнів. То що ж це: значить, нафти й досі немає?..

Мене зустріли на свердловині незвичайно, якимось без слів. І інженер, і геолог, і Оврам — змінний свердляр, і його товариші мені привітно всміхалися. Я тут уже як свій, і всі невдачі свердловини, як і всі радості її, — належать і мені нарівні з цими людьми.

— Так єсть уже нафта! — гукає Оврам, замість привітання. Розчервонілий від напруження, замащений нафтою, він натягає трос, щоб стримати тиск униз п'ятисотметрової штанги, і всміхається. — Єсть вона, дорогая!.. — ще раз підкреслює він, підморгуючи мені.

І це було моє безсловесне свято. Зі мною по двору свердловини ходили трое, не знаю й хто, не пам'ятаю. Вони показували діжки, резервуари з свіжою, ними здобутою, нафтою. Міряючи промисловими масштабами, — це тільки краплі, що стверджують наявність нафти під горою „Золотухою“.

— Ми вже своєю власною нафтою опалюємо наші двигуни, — не витримав, щоб не похвалитися, інженер свердловини.

Я мастив свої пучки тією нафтою, нюхав, переконувався. І між іншим запитав:

— Мезозойська?..

— Ні, значно молодша, — розуміючи мій жарт, відповів геолог і весело розсміявся.

— А як колгоспники?

— Відбою немає. Подивитися, іншим показати; набридає відмовляти, в пляшечки на показ рідним просять...

Про теорії нафтоутворень геолог ні слова не говорив. Я чекав, що він пояснить „молодість“ цієї зеленкуватої ще нафти. Він мовчав. Чи упевнився, що я обізнаний уже з його лекцій з природою надрових багатств, чи потішався моїм захопленням від цієї реальної ілюстрації творчо-переможної сталінської епохи, чи просто ілюстрував свої попередні і ретельні лекції...

Надвечір того ж дня я їхав повз вокзал у Ромнах. На сходах сиділо кілька пасажирів, чекаючи поїзда. Один із них видався мені знайомим, я сподівався його тут зустріти, а його шукав. Спинилися, і я їду до пасажирів. Назустріч мені підводиться з тою ж привітною усмішкою Шептуха.

— То це ви вже й з курорта? — спитав я, впевнений, що він заїхав у Ромни ще раз після Сочі.

Шептуха, сміючись, махнув рукою, мимоволі повернувся в бік Аксютинець:

— Розумієте, прозівав. Якось затримався, чекаючи з дня на день нафти, та не зчувся, коли й минув місяць... Ну, зате везу в пляшці доказ нашим на Уралі, що „Золотуха“ не драма так вабила наш трудовий рід. Ось він, скарб!..

Шептуха вийняв пляшку з нафтою, підняв і проти сонця, що заходило, дивився на густу прозору, величаво проречисту нафту. Ледве чутно говорив:

— Прошу колгоспників: випросіть і мені пляшку, самому ж бо незручно, я не тутешній. І зрозуміли, випросили... Знялося прокляття Дениса Шептухи, соціалістичний скарб знайдено...

Над землею жевріло велике сонце і золотавими зайчиками голубило тугу прозорість нафти.

А. Любченко

СИЛА

I

Ярки, в які ми хвилинами поринали, навкоси захльоскувала тінь,— було пополудні,—і, потрапивши в тінь, ми наче потрапляли в гущавину весняної вологи. Тут міцно пахло намулом, пріллю трав, різкими соками землі, що одстоювались у затишку й холодку.

„Газик“ натужно виборсувався з яру, і зливою падало на нас сонце. Навперейми вибігав степовий вітер, з розгону шарпав за гнучкі слюдяні вікна. В щілинки прошивались струмені, в'юнкі, напористі, тверді, мов м'язи. І це вже був запах нагрітих сонцем піль.

Розхриставши груди, вільно, глибоко дихала земля. Пройнята теплом, охоплена збудним трепетом, вона мружилась в усмішці від сліпучого світла, парувала. Легітне мерехтіння дедалі синішало, димком залягало під обрієм.

Збоку від дороги зеленасто вибризнула озимина. Далі чорніли орані масиви. Скиби, як хвилі, лискучими рядами набігали до краю дороги і, впавши, лежали, як масні застиглі хвилі. Збороноване поле ряботіло дрібним грудовинням, наче вітрець торкав, стругав темне плесо. По всіх усядах, зблизька і в далині, порались люди, повзали трактори — йшла сівба.

Мій супутник, секретар райкому, розповідав про якість ґрунту і обробітку, порівнював з минулими роками. Свою розповідь він пересипав такими численними прикладами і цифрами, що мимоволі заavidки брали на його міднющу пам'ять. Людей пізнавав він здалеку. Минаючи, гукав їм, називав кожного на ім'я. З якихось, йому тільки відомих, ознак загодя згадував, чия саме бригада працює, і поки під'їздили до бригади, встигав найголовніше про неї викласти.

Через цю люб'язність і щедрість мені раз-у-раз доводилось сприймати готове, а кортіло ж і самому додуматись, взяти безпосередньо. Я натякнув. Він з півнاتяку зрозумів.

На черговій короткій зупинці він лише познайомив мене з чорнявою літньою людиною:

— Голова колгоспу, Микола Федорович,— і пішов собі далі, заклопотаний, зайнятий розмовою з іншими колгоспниками.

Саме кінчалась перерва. Дехто підводився, готуючись до роботи. Микола Федорович спокійно давав розпорядження, робив застереження. Продовгасте засмагле лице його, поборожене кількома зморшками, було малорухливим. Він озирався поволі, поволі торкав кінчики смоляних, пущених униз вусів. Ніби неповоротким чи втомленим здавався він.

— Гаряча пора. Багато у вас зараз роботи,— зауважив я, намагаючись завести розмову.

— Да. Треба поспішати,— озвався він, і це, як на його вигляд і поведінку, прозвучало трохи суперечливо.

Але, придивившись краще, я помітив за зовнішнім спокоєм чимале напруження. Кожне слово сходило з його уст, як з точної ваги, звучало повно, вичерпливо, не вимагаючи повторних запитань. Скупий рух, як і слово, промовляв закінчено. Тут не гаявся час, не було ривків, хапання. Стояв уважний, упевнений хазяїн, зосереджений командир, перейнятий діловитістю. Дбаючи, щоб у своїх наказах нічим не схибнути, щоб потім не поправляти, він якраз загода зберігав дорогий час. Він поспішав по-своєму, поспішав поволі. Тимто й люди, перемовившись з ним, одходили вдоволені, упевнені, брались до діла без метушні.

Микола Федорович нагнувся, зачерпнув рукою землі.

— Вже підсушує. От хто поспішає,— кивнув він до сонця і посміхнувся, і зуби виблиснули під чорною крайкою вусів.— Ще й вітер, розумієте, але нічого.

Цього року вони щедро угноїли поле. Скотини в хазяйстві стало ще більше та й вивозку добрива наладнали. А земля, як відомо, любить, щоб їй поклонитись. Їй треба догоджати. Її, як скотину, заїздити можна. Отож і вимагає коли відпочинку, а коли — щоб підсилити, захотити, з ласкою повестися. Як ти до неї, так вона й до тебе.

— Торік дала вже нам по чотири з половиною на трудові день. Та ми її примусимо не такі трудові давати. Її, шануючи, треба он як держати! — затиснув Микола Федорович у жмені землю, скинув руками вперед, наче в руках були цупко напнуті віжки.

Надійшов секретар, поклавив їхати. Ми попрощались.

Потім, у машині, ділячись враженням, я пожалкував, що мало довелося мені говорити з цією людиною.

— Да, вам взагалі слід було б десь зупинитись,— погодився секретар.— Знаєте що? Он над річкою село. Хороший, цікавий колгосп. Цей колгосп... Але ні, наперед не говоритиму. Ми заїдемо, нам якраз по дорозі, і я вас там залишу. А ввечері, вертаючи, знов заберу.

— Згода.

Завернувши в коловорот і проминувши крайні хати, ми зупинились біля колгоспного двору. Машину враз оточили діти. Жвава малеча сміливо лізла на приступки, весело віталась із секретарем, як із давнім знайомим. Кожне навипередки про щось розповідало, нагадувало колишні обіцянки, декотрі малята вже чіпали підойми, тяглись до спідометра.

— Кш-ш-ша! — як на курчат, добродушно махнув на них шофер.

З хати поруч, що була правлінням колгоспу, поспішив підстаркуватий сухенький чоловічок з облупленим носом і зруділими під носом, прокуреними вусами. На ходу досмоктуючи цигарку, він наблизився, взявся, вітаючись, рукою за шапку.

— Сторожуєте, Семене Яковичу? — кивнув йому секретар.

— Атож. Всі в полі, дак я тут, сказать би, один за все начальство.

— А біля худоби хто є?

— Аякже. Жінки там. Бригадиршу нашу допіру бачив.

— Секлета Наумівна тут? Це добре. Ходімо, — покликав мене невтомний секретар, — ще познайомлю.

Я його стримав. До вечора в нього було багато різних справ, не випадало його забарювати.

Діти заметушилились. Секретар віддав їм задне сидіння, набрав скільки влізло, і машина, сповнена веселого гамору й сміху, поволі рушила.

Ми лишилися удвох із сторожем.

— Ну от. Може, покажете, Семене Яковичу, що тут у вас показати можна?

— Просимо, просимо...

Перед нами розгорнувся просторий колгоспний двір. Одразу впадало в око, що нема розкиданості й накопичення, будови розміщені досить рівномірно. Два камінні корпуси свідчили про колишню панську приналежність, але їх уміло включили в систему нових будов. Була продуманість, почувалась тверда рука. Чи не радив тут досвідчений інженер? А може все забудували одним заходом і зуміли додержати хорошої єдності?

Я спитав, як це струнке, приємне для ока розміщення виправдує себе з боку господарського.

— О, будьте певні. Тут усе в точку. Тут усі ми думкою добирали, весь колектив. Ось погляньте...

Смикнувши мене за рукав, зупинивши, він узявся пояснювати, де стоять короварні, де конюшні, де свинарники. Ураховано було, як саме повернути будови до сонця, яку зберегти між ними відстань. Зважили на випадки пожежі, пошесті, створили найвигідніші умови обслуговування.

— Це ми ще з перших років, як колгосп організувався, прикинули собі.

— А коли колгосп заснувався?
— Двадцять дев'ятого. Да. А потім, як грошики до нас підпливають, ми раз-по-раз і пришиваємо, сказати би, добу-
дуюемо.

— Хто ж вам планував?

— Як то хто? Самі, гуртом. Тут і мого підказу трохи є.

— Але хтось, якийсь заправило в цьому ділі теж у вас є?

— Ну, звичайно. Микола Федорович, голова наш. Од нього попервах і пішло.

— Микола Федорович? Так я його знаю, допіру бачив,— і я внутрішнє вдячно посміхнувся на адресу кметливого секретаря.— А хороший, видно, голова?

— О! голова, сказати би, головатий. І напористий. Пам'ятаю, запропонував він нам свої плани, а ми почали й свої давати. Та так втяглись, так між собою завелись — до сварок, вірите, доходило. Цілу зиму гризлись, всяку думку обсмоктали. Ну, потім кожному ясніше стало, помирились, давай робити.

— І що ж він у вас незмінно з того часу головою?

— Ні. Забирали були його в район на роботу, щось років зо два. Дак ми заповзялись і назад витребували.

Дворищем бігли рівненькі хідники, мощені жухелицею. Хідники розгалужувались до білих, свіжо вимашчених будов.

На високому, солом'яному даху поралось двоє хлопчаків, вмощували старе колесо. Віддалік, на іншому даху, нерухомо, мов різьблений, стояв чорногуз. Здавалось, він байдуже споглядав, як гостинно рихтується йому гніздо.

— Кажуть, щастя в господу, коли чорногуз.

— Егеж,— охоче погодився сторож,— тепер до нас і чорногузи летять, а колись тільки пугач пугував.

Він гукнув хлопцям, щоб там поводитись обережніше, одним заходом покартав:

— Гніздо давно треба було покласти, а ви он коли нагадались.

— А ви, дядю, з шпаківницями теж опізнились. Досі не всі шпаківниці почеплені.

— Завтра будуть готові,— пообіцяв старий і, звертаючись до мене, пояснив:— Дуже корисна птиця — шпак. Всяку зайву черву і муху вбиває. Я вже спеціально цим ділом зайнявся.

Кілька прикладів, тут же поданих ним з власного досвіду й досвіду батьків та дідів, достатньо переконували, що шпака треба всіляко залучати, берегти, розплоджувати.

— От, скажіть, ви там у місті, дак, може, знаєте... Чи не подибували ви таких спеціальних книжок про цю птицю. Взагалі про птицю, сказати би, несвійську, але в хазяйстві корисну?

— Напевне не знаю, Але, мабуть, є.

— От якби мені таку книжку. Ви, коли трапиться, купіть, пришліть — ми гроші повернемо. Воно попервах здається, ніби

це дрібниця, та від цього все ж таки чистіша земля. Зело, знаєте, здоровше.

І з очей сторожа, обарвлених зморшками, але по-молодому зяснілих, з пожавлених його рухів, з проникливого голосу виразно проступила схвильованість, щира турбота.

Посеред обори, що оточувала ріг короварні, з'явилась висока показна жінка. Різномасні телята тулились до неї, тикались мордами в коліна. Жінка заслонила рукою надбрів'я, дивилась убік і голосно лаялась. Звідкись нерозбірно, уривчасто їй відповідали. Вигорбивши груди, жінка ще нестримніше кинула погрозливе слово і раптом озирнулась.

— Бригадирша наша... тваринництвом порядкує,— сказав сторож.

— Ага! Секлета Наумівна?

Застукана нашою появою, вона стихла, сум'ятно нахилилась до телят, ніби й не помічаючи, що ми підходимо.

— Доброго здоров'я, Секлето Наумівно. Хто ж це вас так розсердив?

— Та... багато говорити, а мало слухати,— набурмосено ухилилась вона.

Стрілчасті брови сіпнулись, перенісся на хвилинку протягла прикра зморшка. З обличчя не могла ще злетіти тінь досади. Вона була літня жінка, але завітрене обличчя злегка рум'янилось, тіло мала налите, від усього її вигляду повідало догідністю. Не чекаючи, діловито спитала, чого нам треба, пильно перебігла оком по моїй постаті.

— Хотілося б хазяйство ваше подивитися, хоч і од роботи вас одривати не хотілося б.

Сторож додав, що привіз мене секретар.

— Та яке там одривання? Що ж, познайомимо, як уміємо,— приязніше сказала вона, проте, хмарна риска знову запала між брів:— А чого ж це секретар нас обминати став, не заїхав?

— Поспішав дуже. Увечері обов'язково заїде.

Сторож рвонув клаптик газети, готуючись скрутити цигарку з тертого зеленого бакунчику. Я почастував його своїми цигарками.

— Городської хіба курнуть?— нерішуче примружився він і, запаливши, затягнувшись, пустивши на вуса буремні струмені диму, з посвистом сплюнув:— Пахуча, сказать би, но легка. Наш самосад куди дошкульніший. Дак я той... піду. А ви, коли книжечку надикаєте, то безпремінно вишліть, не забудьте.

Не встигли ми із Секлетою Наумівною зрушити з місця, як за нами почувся рух, численний тупіт копитець. Затримались ми—зупинились і телята. Рушили далі—посунув і табун. Я мимоволі засміявся, впіймавши лагідну прояснілість і на обличчі жінки.

— Ви їх, мабуть, самі годуєте?
— Ні. Інколи буває, що й сама.
— А гляньте ж, як запопадливо тягнуться за вами. Чи не приворот який знаєте?

Вона усмішкувато кивнула головою.

— Який, цікаво?

— А ви хіба в привороти вірите?

— Коли ними користаються бригадири — вірю.

— Ну, то ходімо покажу.

Тупітливий табун провів нас до самого виходу з обори. Окремі бузимки забігали наперед, мов би не пускали. Залишившись самі в загороді, вони напружено витягували шії, брели по той бік аж до рогу.

В короварні стояла легка похолодь. Світло падало з продовгастих віконець. Зламні протіні чіпали соломі, що яскраво золотилась, переповзали біленими стійлами, припадали впоперек до широкої, посипаної піском доріжки. Обабіч залягли стічні рівчаки, але вони були чисті, як і загалом вся короварня.

Корів видніло лише кілька. Решту загнали теж в обору, що містилась з другого кінця будови.

Парубок в темносиньому халаті висвистував, порядкував при яслах. Помітивши нас, притих. Секлета Наумівна покликала:

— Ти, Якиме, з якого ожереду береш?

— З великого

— А чого ж під „Муркою“ труха була?

Парубок низав плечима, поклав соломинку на зуби:

— Хіба? То вам здалося.

— Авжеж. І той Хома, та честі нема. Великий ожеред далі, так ти норовиш смикати з ближчого? Я тобі більше опоми-натись не буду. Чув?

— Чув,— бовкнуло з глибини.

По кількох кроках вона тихіше сказала мені:

— Не подумайте, що справді який лобур. Худобу любить, поратись уміє, а так... як коли на нього щось найде.

Двоє жінок теж у синіх халатах перейшли доріжку.

— А для доїння у нас другі, білі халати,— похвалилась Секлета Наумівна.

Я озвався прихильно, і вона захопилась. Халат, пояснила вона, не тільки сприяє чистоті. Коли доярка надягає біленький халат, вона одразу підтягується, як військовий, надягши форму. Більше почуває вона, що приступила до відповідального діла, і краще діло виконує.

Але крім самого уміння доїти (тут Секлета Наумівна розповіла про тонкощі цього вміння), багато ще важить, як поведистись із скотиною. У різних корів своя відмінна вдача, треба її добре знати, щоб вдало підступити. Корова тоді й лагід-

ніша буде, молока попустить. А що вже годувати, доглядати її, пам'ятаючи саме про вдачу,— тут і мова зайва.

Не всі на селі вірили, що в спільному загоні кожній худобині приділять увагу. Спочатку, поправді, це й важко було зробити. Гризучись сумнівом, часто забігали жінки, придивлялись до корів, чіплялись, знаходили неполадки. Скільки вичитувань, докорів, навіть образ доводилось знести! Одні худобу забирали, другі назад повертали. А тим часом росли нові приміщення, налаadowувався догляд, загалом потужніше розпрямлявся колгосп. Нехіть, сумніви танули, далі зовсім станули.

— Чекай, Фросю,— зупинила вона русяву, миловиду дівчину, з кирпатеньким носом і свіжущими, як з морозу, щоками.— Оце вам найкраща наша доярка, золоті руки.

Фрося ніяково впустила очі, впустила руки. Вони в неї були червонясті, і тільки промінь з вікна, спливаючи навкоси, золотив кінці пальців.

Дівчина намірилась далі своєю дорогою, але Секлета Наумівна запропонувала піти вкупі. З розмови швидко виявилось, що Фрося, крім доярства, цікавиться зоотехнікою і має намір восени поїхати на курси.

— Вона ще й велосипедом цікавиться. Признавайся, чого вже там,— злегка обняла її Секлета Наумівна.— Колгосп преміював велосипедом, так тепер по погоді й не знати, що з дівкою буде.

— А що? Сяду й поїду на курси,— засміялась Фрося.

— От, як бачите, велосипедами забавляємось. А здається, ще недавно про такі вигадки годі було й думати. Одне голу сушило — безкорів'я.

Безкорівні їм далися взнаки. Крім невігоди для хазяйства, почувався в спільному хазяйстві досадний розрив: ці мають, а ці ні. Між людьми поставало напруження, гострі стосунки. Це й роботі спільній заважало, применшувало цікавість, охоту. Звичайно нестачу старали поповнити, але набували повільно, бо грошей було обмаль.

Якось визначили спеціальну бригаду для купівлі, обрали й Секлету Наумівну. Вона заходилась рішучіше. Вона уловила колектив обійтися меншим запасом соломи, а новий стіжок обміняти на телят. Сама подалась на станцію, повела торг з робітниками й службовцями, у яких було що міняти. І дуже добре все завершилось. Зоотехник досі хвалить худобу, яку тоді придбали,— вибрали старанно, купили найздоровіших.

— Ви розкажіть, як професора ловили,— нагадала Фрося.

— Та що там...— трохи збентежено одмахнулась Секлета Наумівна, хоч самій, видно, кортіло сказати.

Я попросив.

— Та то таке... Ну, одним словом, проїздив він нашим

селом. Не до нас, а тільки проїздом у районний центр. З машиною щось у них скоїлось, поправляють серед вулиці, а я довідалась, що це професор ветеринарний, і кажу: не поїдете далі. „Чому?“ Дорога, кажу, далі сильно погана, містки водою порозмивало, ще й нова хмара заходить. „Нічого, мовляв, ми обминемо іншими дорогами“. Я таки своєї правлю, щоб заночували. Не хотять, квапляться. Тоді я хутчий по сусідах, зібрала гурт, вийшли і давай просити: заночуйте у нас. Професора диво бере, руками розводить, а товариш, що з ним їхав, жартома підбиває: „І як вас жінки люблять!“ Авжеж, кажу, любимо, полюбіть і нас. Вечеря добра буде, постіль пухова, гостинців надаруємо,—ви тільки нашу худобу огляньте й своє професорське слово скажіть. Сміється старий, з радістю, запевняє, зробив би, та конче мусить поспішати, бо в районі ждуть. Вже й машина готова, хуркоче. Ні, ми його тісно обступили. Двоє з нас кинулись у сільраду до телефону, викликаємо районне начальство. Так і так, мовляв, цієї нагоди все одно не випустимо. Тут і професор до телефону. Почав про своє допитуватись, про нас розказувати. Що ж ви думаєте? Де спілка, там і силка. Він ще й на другу ніч залишився, всю худобу, навіть деяку птицю оглянув, багато порад надавав, а ми записали. Потім листа нам старий прислав, і ми одписували. Хороший старий.

Фрося, сміючись, задьористо повела носиком. Вона вже зовсім освоїлась і заявила, що коли хвалитись не годиться, то правду говорити треба, а тому я мушу знати, що приміщення побілені теж їх власними заходами й власними руками. Від часу до часу скликають вони жінок і всі вкупі хутко білять. А ще від часу до часу ходять бригадою по селу, перевіряють чистоту. А сусідні колгоспи багато чого запозичають у них. А було й так, що брались якось їх випереджувати, та не вигоріло.

— Ой, слав мене, губонько, бо перерву,—посварилась Секлета Наумівна.—У нас теж іще всякого буває. Теж не можна.

— Але кращого у нас куди більше. Скажете — ні? — майже по-дитячому видивилась Фрося і, діставши згоду на краще, задоволено відійшла.

Сіра корова мугикнула їй назустріч. Фрося простягла на долоні шкуринку хліба. Великі драгісті губи тремтливо похопили мало не всю руку. Тварина занюхтіла, вимагаючи ще, дмухнула ніздрями, аж соломинки завихрились з ясел. Фрося поплескала її по шиї, ласкаво примовляла.

Секлета Наумівна затрималась на них поглядом, сповненим теплоти. Я зауважив, що, мабуть, Секлета Наумівна любить тварин змалку, давно, мабуть, набула досвіду, раз її обрали на бригадира.

Ні, в їх злиденному хазяйстві худоби не водилось, і вона змалку коло неї не поралась, хоч дуже хотілося худобу мати, довго про це мріялось. Може, тому й віддалась вона тепер так завзято роботі, що мрія здійснилась. Про неї, про її нахили і працьовитість знали ще з наймів — от і обрали. За першим разом вона, як бригадир, прижитись не змогла через свою наполегливість у роботі і вимогливість. Та згодом, уже з колективної наполегливості й вимогливості її знову обрали.

— А що на це чоловік?

Чоловік у неї якраз тямущий, підохотливий. За те інші чоловіки — був час — наїжувались, неприязно ставились. Не тільки до неї, а взагалі до таких жінок, як вона. Баби, мовляв, почали не в своє діло носа совати, баб, мовляв, занадто розбалувала радянська влада. Одне й лишається мужикам, що дітей родити. І часом збивали, просто заважали. Але все минає — минулося й це.

— А з моїм чоловіком мова в мене коротка: ти — голова колгоспу, перед тобою ж відповідаю.

— Ваш чоловік голова колгоспу?

— Ну да!

— Микола Федорович?

— Він самий.

В думках я знову вдячно згадав секретаря. Я розповів жінці про зустріч у полі, жалкуючи, що ніколи було як слід поговорити з Миколою Федоровичем.

— А ви до нас вечеряти приходьте, — запропонувала вона. — З поля поприїздять, от, вечеряючи, і поговорите.

Ми ступили на поріг короварні, звідки вздовж річного залому виднів край села.

— Ондечки наша хата. Бачите? — вказала Секлета Наумівна на ріжок берегової припаді, де в сітчастому скопиченні голих ще дерев бовванів солом'яний дах. — Приходьте, ей — право.

Обора густо заряботіла сірими, чорними, а надто жовтими плямами. Мало не все це ряботіння, зрушившись, мішма погойдуючись, посунуло до нас. Звідусіль обступали корови. Було їх понад дві сотні, щось близько сотні племінних.

Ситі, з чистою, здоровою шкірою, що на опуклостях м'язів бралась бархатистим полиском, вони, як на час по зимі, мали добрий вигляд.

Секлета Наумівна казала, що незабаром поженуть їх на зелену пашу — стануть ще кращі, вигуляються та зміцніють. Поженуть і в нічний випас, якого вона домоглась і який значно збільшує молока.

Вона називала тварин їх прозвищами, своєрідно рекомендуючи кожну, розповідаючи про походження, рік, властивості вдачі. Показна і догідна, вона виступала серед цього рухли-

вого скарбу, як гордий хазяїн, як щасливий переможець, і, наче мати, з радісним схвилюванням гладила лобастих пещенців.

— Свое ж,— широко повела рукою.— Ви за приворот казали. От вам і весь приворот.

Я потиснув їй руку, подякував, хотів далі піти сам, але вона запропонувала показати ще стайню.

З тяжкої весни тридцять третього року коні в них були зовсім запаршивіли. Тоді втрутились жінки, вимагали дбайливішого догляду, більшої чутливості до скотини. Насупроть постало давнє самолюбство, похмурий закид, що коні— не жіноче діло. Проте, жінки наварили тютюну й помили закоростявілих бідолах. Помили й мазями намастили вдруге, втретє. Доти вовтузились, поки скотина оклигала.

Вони вже не спускали її з ока, наполегливо, проти волі допомагаючи чоловікам. Вони слідували за годівлею, наглядали в роботі, обурюючи конюхів та їздових. Поступово з поголів'я вилучили безнадійно хворих, негодящих, а здорове нагуляло тіла, дало добрий приплід. Коні в них тепер такі, хоч сьогодні в армію. Шкода тільки, що побачити всього не доведеться— більшість скотини в роботі.

Зграя горобців, мов похоплена рвучким вітром, метнулась з дверей стайні. Війнуло ядерним кінським запахом.

В глибині кількоро гнідих і двоє сірих, вільних після нічної зміни, побрязкували припонами, хрумали з жолоба. Пильніший, вимогливий огляд однаково потверджував слова Секлети Наумівни: хоч сьогодні в армію.

Але вона нетерпляче повернула увагу в другий бік, де в окремих, щільно загороджених стійлах містились жеребці.

Вилищуватий привітний конюх охоче підкидаючи й своїх пояснень, розчинив перші дверці. З м'якої сутіні проступили обриси високої тілостої тварини. Це був літній жеребець карої масті. Він обважнів з років і з жиру, поводився спокійно.

Зовсім інакше виглядав його сусід. Стрункий і зграбний, коник цей підозріло шулив вуха, здригався. Здавалося, що найменший дотик чи навіть подув вітру роздражнюють його.

— Орлик!— в один голос захватно промовили Секлети Наумівна і конюх.

„Орлик“ баско поводив фіалковим оком, вигинав шию, і хвиляста каштанова грива відсвічувала міддю. Конюх попередив, щоб не наближатись— жеребець зносив лише тих, до кого звик. Від нашої появи він починав присідати, злегка пританцьовував.

— Ну, ну!— гримнув конюх, замірюючись, і зловчився, вхопив його за чолку.

В такий спосіб щастило норовистого гривуна трохи при-спокоювати. Племінного цього гривуна, як виявилось, знали далеко по колгоспах, достатньо вивірили на плоді.

— От звіра,— докірливо буркнув конюх, хоч за докором почувалась добродушність, приховане вдоволення.

— Да. Важний коник.

— Важний, гожий, а от маємо через нього й лихо,— клопітно хитнула головою Секлета Наумівна.

— Лихо?

Вони обое взялись розповідати. Восени, погідного дня Кіндрат Шостопал, що раніше доглядав „Орлика“, вивів коня в двір, щоб пром'яти на канаті. „Орлик“ раптом чогось наполохався, брязнув копитами, підгорнув під себе Кіндрата. Скорчений Кіндрат нерухомо застиг на землі. Підбігли люди, ледве очутили хлопця. Було пошкоджене нутро, одвезли в районну лікарню. Потім перевезли в обласну.

Взимку Кіндрат Шостопал повернув до колгоспу виснажений, проте, нутром виздужалий. Всі раділи, бо конюх він був роботящий. „Орлика“ більше Кіндрат і пальцем не торкнувся, тільки, як приїхав, мовчки постояв коло нього. Доручили Кіндратові інших коней.

А оце навесні знову гірше й гірше пішло Кіндратові. Одного дня підкосило зовсім, довелося спішно везти в область. Далі— ще гірше. Вчора листа від нього одержали: потрібна складна операція, радять лікарі негайно їхати в Москву, після Москви ще, мабуть, на Кавказ.

— Ну, і як? Повезете?

— Не говорили поки. Поміркуємо.

— Час гарячий зараз,— похмурнів конюх, і по хвилині додав: — Але й там, з Кіндратом діло теж гаряче...

II

У дворі біля правління гомонів чималий гурт. Призьба, східці і кілька дубків, кинутих при ганку, правили за сидіння. Дехто присів навпочепки просто на землі.

Сині димки виникали над головами, махорка в'юнилась у прохолодному, сповненому річних подихів повітрі. Звідкись допливав лоскотний запах щойно спеченого хліба, якогось смачного варева, і вечір по роботі при хаті здавався ще затишнішим.

Вузька пасмуга над далеким розлужжям торкалась уже сонця. Воно зчервоніло. Окремі промені вихоплювались з розривів хмари, нагадуючи величезний сліпучий вибух, що раптом чудно зупинився, застиг.

Засмагли обличчя людей, опромінені цією загравою, скидались на бронзу. Тінь денної втоми лежала на них, проте, всі вони були поживавлені, особливо молоді. Нестримна молодь частіше підгукувала промовцям, посидала гостренькі зауваження, і коли хтось вклинив дотепа, хлопці й дівчата враз

підхопили його, пустили з уст до уст, обсіпаючи своїми додатками, вкриваючи сміхом. Старші ніби знехотя озирались, застерігали коротким докором. Але і самі вони не могли приховати усмішок. Поборознені зморшками лиця теплішали, в бороди й вуса, посічені іноді сивизною теж збігало жартівливе слово.

Я опізнився на збори, повернувшись з колгоспної пасіки, що якраз ладналась до весни. Та й збори ці були скликані нашвидку, без попередніх оповіщень,—просто користались з нагоди, що люди по роботі сходяться в одному місці і можуть трохи затриматись, порадитись.

Непомітно ковзнувши, уникаючи будьчим порушувати важливе діло, я зупинився в сінцях. Звідси досить добре було видно і чути.

На ганку, на вищому приступку, тісно оточений людьми, сидів Микола Федорович. Він повільно переводив погляд на тих, хто говорив, і потім, слухаючи, вже не дивився, схилено думав. Та досить було комусь не так сказати чи вставити зачіпливе зауваження, як брови його злітали, погляд прикипав. За ним, за виразом його і рухами уважно слідкували, знали вже, мабуть, його добре і з тих чи інших відтінків вгадували думку.

Чорний плечистий чолов'яга басовито промовляв з дубків. Це було останнє слово щодо розподілу бригад. Поправки, виголошені з гурту, промовець вдало використав, узяв найважливіше, скінчив свою мову виразно, переконливо. Гурт спільним відгуком потвердив згоду.

— Так і зробимо,—кинув Микола Федорович.

Люди заворушились. Частина підвелась, готова йти.

— Хвилинку, хвилинку! — підвівся й голова, поспіхом затримуючи.

Хтось поблизу тим часом запитав:

— А як там діло з Кіндратом, з Шостопалом?

— От про це я й хотів говорити,—пояснив Микола Федорович, і коли всі знову заспокоїлись, вийняв листа.

В перших рядках Кіндрат засилав колгоспникам уклін, досадував, що лежить, мов лежень, в той час, як усі працюють.

— Нічого. Хай одлежиться хлопець,—примирливо бовкнули з призьби.

Кіндрат повідомляв, що лікарі доглядають його добре, стараються на ноги поставити, але, щоб справді видужати, треба неодмінно і негайно рушати до Москви, робити операцію, а по Москві ще й на Кавказ.

Тиша стояла серед присутніх, і в тиші зітхнула жінка:

— Отож воно. Хворість з хату рисаками, а з хати волами.

Просив Кіндрат, щоб, не гаючись, надіслали з колгоспу писане клопотання за нього,—тоді можна буде здійснити

подорож і операцію. Просив ще раз не мати на нього лихого серця, бо не з своєї вини, лежнем ставши, людям голову морочить. Знову заслав уклін, побажання доброї весни.

Серед тиші суха літня жінка в сірій хустці одвернулась, захлипала в рукав. Фрося наспіла до неї, заспокоїливо взяла під руку. Ще одна жінка наблизилась, почали вкупі тихо умовляти.

— Не плачте, Устино,— сказав Микола Федорович.— Ваш син такий же дорогий нам, як і вам. Хто з нас одмовився б мати такого сина? Розумний, слухняний, роботящий... Та біда не розбирає, хоч кого впіймає. Болить нам за нього не менше, ніж вам, Устино, і постараємось ми зробити все, щоб Кіндрата підняти.

— От іменно!— занепокоївся вилицюватий конюх.— Моя думка така: клопотання оте, що за ним Кіндрат впоминається, треба нашою постановою зробити. Мовляв, усім сходом, усім колгоспом постановляємо, щоб Кіндрата конче вилікувати. Щоб ви там, учені люди, професори, геть усієї практики доклали, а Кіндрата нам здоровим вернули. Так і записать.

— Так і записать! Правильно!— загули голоси.

Микола Федорович притишив, торкнув кінчики вусів, ніби легеньку усмішку свою торкнув.

— Вони, будьте певні, все зроблять. Важно, щоб сам Кіндрат, щоб його організм видержав. Да. А ми, товариші, позавчора, як одержали цього листа, зараз же послали просьбу від правління колгоспу. Тепер, коли така воля ваша, ще й цю постанову пошлемо.

— У мене додаток,— нагадався з дальніх рядів чубатий хлопець:— Хай лікарі від часу до часу сповіщають нас, як там далі буде з Кіндратом.

— Вірно! Правильно!— ще одностайніше загули голоси.

— Бюлетені хай присилають,— точніше повторив хлопець.

— Авжеж,— повторили за ним,— щоб, значить, не сам Кіндрат, а щоб начальство писало.

— Які будуть іще пропозиції?— спитав Микола Федорович.

На видноту висунувся знайомий червонястий ніс і зруділі прокурені вуса.

— Коли б не так завізно з роботою,— промовив, роздумуючи, сторож,— слід було б когось із наших послать до Кіндрата. На перші дні, сказать би, щоб усе там йому допоміг, упорав.

— Не можна, а треба,— рішуче поправив голова.— Хоч усі в нас дуже зайняті, але діло таке, що треба. Поїде, все там наладнає. І не тільки в область, а в Москву поїде. Щоб сам куди слід достукався, як слід хворого пристроїв, у самісінькі руки професорам здав.

Виник шум неясних перемовок. В гурті зарілась якась не-

певність, замішання. Голоси наростали, і вже можна було зрозуміти, чому частина вагається. Раз Кіндрат за таку допомогу не просить, то, може, вона й не обов'язкова. Чиї ж дорогі руки доведеться одривати од роботи? А скільки це загалом коштуватиме?

Всіх перевершив сильним коротким окликом Микола Федорович, попросив його послухати. Він нагадав, що Кіндрат, як відомо, хлопець скромний. Почуваючи себе незручно перед колективом, Кіндрат не наважується просити чогось більшого, крім писаного клопотання. Але більше йому, безперечно, потрібне. Хвора людина — це як дитина. Досить того, що державою лікує даром. Коли ж хлопець справді для їхнього гурту, як син, то й поставитись до хлопця вони мусять по-батьківськи. Чи залишив би батько свого сина отак, не поїхавши, не допомігши на місці? Ясно, що ні. Тут жодних роздумувань чи зволікань бути не може. Треба зараз же обрати посланця, когось бувалого, здогадливого, щоб хутко й доладно вправся.

— У мене є пропозиція, — підвів руку той самий чубатий хлопець: — Тут говорили, що доведеться когось одривати од роботи. Так я заявляю: Кіндрат мій товариш, і я, крім своєї роботи, берусь робити за того, хто поїде до Кіндрата.

— І я берусь, — підтримав другий парубок.

— І я! І я! — прокотилось в рядах.

— Ну, от, — вдоволено оглянув гурт Микола Федорович. — Тільки ти, Прокопе, навряд чи робитимеш, бо я так думаю, що ти якраз поїдеш.

Він почав нашвидку характеризувати Прокопа, нагадуючи про його властивості, про доручення, які той уже вдало виконував.

— Так! Так! Хай Прокіп! Для товариша він особливо постарається! — перебили, заглушили з місць.

Ще лишалось умовитись за гроші.

— Ой, гроші, скрізь ви хороші, — значливо зітхнув горбоносий, як кобець, дідок, викликавши веселеньке пожвавлення.

— То вже так. З аптекою завівся — з грішми розвівся, — пробасив плечистий.

Крім суми на відрядження Прокопа, Микола Федорович передбачав інші витрати:

— Знаєте, будуть щось коштувати переїзди з хворим, щось, можливо, доведеться до путівки доплатити, чи трапляються які несподівані причини... Все, знаєте, буває. Щоб наша людина десь там бідкалась, позичала, — не годиться, соромно.

— Скільки ж воно все таки потягне?

— Трудно зараз сказати, щоб точно. Може, тисячу. Може, дві. Але Прокіп, звичайно, і копійки не посіє. Будуть рахунки, відчит потім перевіримо.

— А перевіримо. Копійка, як то кажуть, карбованця держить.

— От я й застерігаю, щоб Прокіп заощаджував. А вас, то-вариші, я прошу ці витрати дозволити.

— Звісно, що дати треба, тільки...

Спочатку нерішуче, потім дужче загомоніли. Одне одному пояснювали, нашвидку підраховували, сперечались. Над усе проступала хазяйновитість. Звичка берегти гріш, знати йому ціну, вдумливо розпорядитись, примушувала людей добре зважити, порадитись.

Більшість уже погоджувалась, доручала правлінню. Однак дехто продовжував домірковуватись, затягуючи перемови, затримуючи остаточне спільне вирішення.

Горбоносий дідок зібрав зморшками чоло, запитливо кинув:

— Чи не багато воно?

Шум посилювався. Микола Федорович підвів руку, заспокоїв, перепитав:

— Багато? По-моему, ні!

Дідок уперто мотнув головою і, поборюваний сумнівами, сказав щось невиразніше, але чутне сусідам — шум знявся знову. І знову Микола Федорович рішуче заспокоїв, пождав, звернувся просто до дідка:

— А скажіть, Гнате, скільки, по-вашому, коштує життя людини?

Надзвичайна тиша запала в рядах. Сивенький Гнат, ошелешений запитанням, незрозуміло кліпав. Зненацька взяті запитанням, насторожились всі.

— Я знаю, що ви, Гнате, хазяїн бережливий, ціновитий. Це дуже добре. Так от, скільки ж, по-вашому, коштує життя людини? Нашої людини?

Затаївши віддих, люди ждали. Численні погляди збігали то на Миколу Федоровича, то на Гната. Зашемрів шепіт. Ось-ось, не втерпівши, хтось заговорить. Але голова випередив:

— Нема такої ціни, — сказав він. — Чуєте? Тисяча, десять, двадцять тисяч чи навіть мільйонів — все це ніщо, коли справа ходить про життя людини, нашої людини! Які тут можуть бути розмови?

— Правильно! — озвався хтось з гурту, і всі, ніби їм бракувало цього поштовху, навипередки, піднесено загукали: — Правильно! Ціни нема! Що там говорити?

Трохи виждавши, Микола Федорович докінчив:

— До того ж ми досить багаті. Що для нас якась там тисяча? Навіть, сказав би я, незручно, що лікують даром. Спасибі за це державі. Спасибі й владі, що зробила нас багатими!

— Правильно! Вірно!

Гримнули оплески. Немов буря злетіла, схилитнула гуртом, — люди поривчасто ворухнулись, підводились, били в долоні, збуджено й весело перегукуючись.

Збори на цьому закінчились.

Я наблизився до Миколи Федоровича. Він здивувався, що бачить мене тут. Я пояснив йому, коротко розповів про те, що встиг уже побачити в господарстві, сказав, що жду тепер секретаря.

— Так поки він приїде, ходімо до мене, повечеряємо. А він знайде, він знає.

— Дякую. Мене вже просили вечеряти.

— Хто?

— Секлета Наумівна.

— Таки випередила! Ну, все одно — дорога одна. Ходімо.

Сонце потонуло. За далекими гранями лишався ще його могутній відсвіт, і в повітрі стояв золотистий пил.

На розі вулиці, охоплена ніжними рожевими білками, височіла недокінчена будова. На одному крилі її проступали, мов ребра, голі крокви.

— Це що?

— Культкомбінат.

Зазирали. Тут містився клуб, бібліотека, кабінет Тсоавіахему, кімнати різних гуртків і кімнати розваг. В крилі, що вивершувалось, мала бути зала.

Вулиця бігла в другий кінець села така струнка, що в далині на виході видно було рівно окреслений просвіток. Вулицю брукували. Лишилось небагато домостити, але роботу тимчасово припинили через інші терміновіші справи. Зате потім брукування посується куди швидше, бо колгосп преміювали другою вантажною машиною, і підвіз матеріалу вже не заважатиме.

Для села це брукування було значною подією — тимто й пожвавів Микола Федорович, розповідаючи. Село лежало в долині, рузькі сінокоси підступали до самих городів, і застійлива і зюка здавна далась тут узнаки. Тепер і бічні вулиці село починало рівняти, підсипати.

Вздовж бруківки, зливаючись в суцільну стьожку, тяглись одноподібні білені парканчики. Юрми садів, стиснуті цим поясом, перехльоскували на вулицю. Подекуди за кучмами верховіть ясніли нові солом'яні дахи. Раніше ці хати вкривала бляха. Та якраз бляха дуже потрібна була колгоспові, а добути її швидко на ринку не могли. От і вирішили обійтись місцевими запасами. Правління домовилось із хазяїнами, перекрыло дахи доброю соломою, зробило додатковий ремонт, доплатило, — обидві сторони лишилися цілком задоволені.

Микола Федорович, ще більше пожвавляючись, одним помахом зсунув кашкета на потилицю і вказав на сусідню садибу, — там під червоним дахом яскраво поставала школа. Навпроти через дорогу копичились руїни церкви. Її розбирали. Купи каміння, штабелі балок, прямокутні зложища вибраної цегли бовваніли осторонь руїн. Весь цей добрячий ще матеріал готувались використати, щоб на осінь розширити школу.

Ми завернули в провулок до річки. На порозі крайньої хати з'явилась Секлета Наумівна:

— А я вже думала, як не зайдете,— побіжу й приведу. Єй-право,— усміхнулась вона, витираючи руки.

— І чого б то не зайти? Де ви бачили? Затримався тільки на зборах, про Кіндрата Шостопаала слухав.

— Ага! Ну, як там з Кіндратом?

Довідавшись про ухвалу зборів, вона звеселіла, ще гостинніше заметушилась:

— Заходьте ж, заходьте.

З розчинених дверей смачно тягло смаженим. В просторій і чистій хаті пахло ще якимись сухими польовими зелями. Над портретами вождів, родинними фотографіями і революційними малюнками строкато цвіли вишивані рушники. В кутку примостились полички з книжками, і на горішній з'яв репродуктор; звідти крізь легкий гугнявий шум збігало на хату чиесь далеке мелодійне сопрано.

Двоє дітей вовтузились на лавці, майстрували пароплав.

— Старший мій,— сказав Микола Федорович,— в городі ще, на електрика вчиться.

Згадавши про старшого сина, згадав він про свою неспокійну мрію: електричним світлом осяяти село. Адже енергія нутрувала близьенько, просто поруч. Треба тільки загатити бистру річку, поставити гідростанцію — і все. Довколишні села охоче підтримують. Районний центр теж відгукнувся. Цього року вже починають рішучіше заходжуватись. А коли справді збудують станцію, коли енергія заструменить в колгоспи, скільки ще всякого діла можна здійснити!

Він захоплювався. Дружина, ретельно хазяюючи коло печі, вставляла й свої зауваження, сперечалась. Часто вони навипередки пристрасно доводили одне й те саме.

На столі запарувала їжа, з'явилась чарка.

III

Густа сутінь текла над селом, коли ми по вечері вийшли з Миколою Федоровичем у двір. Річка дихнула в лице бодрістю свіжиною. Ми затримались над річкою, на горбку, де на двох вкопаних стовпчиках прилаштував хазяїн лавку.

Внизу, в сухих очеретах бродив невиразний шемріт, зрідка плюскотіла, булькала вода. Десь на селі спурхнув сміх.

Ой, піду я...

долетів і зразу урвався співучий голос. Чутно було, як на кутку по-молодому гомонів гурт, ладналась і не могла наладнатись пісня. Той самий голос, ширше розкрилюючись, знову почав:

О, піду я лугом, лугом...

— Ач, як забирає,— змовно кивнув Микола Федорович, торкнувши кінчики вусів.— От і я... пам'ятаю. Ходив теж лугом, лугом...

— Чи не тоді, як до Секлети Наумівни женихались? А хороша вона у вас, дуже хороша.

— Хороша, це правда. Тільки... женихався тоді я не до неї.

— Не до неї?

Він не відповів. Схилившись, пригорбившись, дивився на темну ріку. Якась хвилююча думка насунулась на нього, від голосу і виразу війнуло сумовитістю.

Я не хотів чіпати глибше, спробував розмову повернути, але він розумів і, мабуть, моя появлена з поваги обережність заохотила його бути одвертішим.

— Ходив оцим лугом сам, ходив і з хлопцями. Бувало — ходив, а бувало — повзав. По той бік річки білі стояли, денікінці. Розумієте? А ми, значить, звідси...

Рука, пояснюючи, раптом затрималась, бпустилась.

— Ні, не так розкажую. У кожного, знаєте, щось замолоду траплялось, щось згадується. От і в мене...

Росла у них на селі дівчина Ганна. Краси такої пошукати. І це говорить не тому, що тодішній парубок Микола, бувши дуже дівчиною захоплений чи з пристрасті засліплений, може судити про красу її не безсторонньо. Ні. Багатьох інших хлопців, і тутешніх і сусідських, краса її привертала, поївлялась за нею невідступно, одчайдушно. Нащо вже літні жінки й баби, які мали власних дочок і яким Ганна поперек дороги стояла, ці суворі судді та й то згоджувались: Ганну мати не інакше, як в любистку купала. Крім вродливого личчя, була дівчина ставна, весела, в роботі завзята, до пісень і танців з перших перша.

Про себе, звичайно, годиться помовчати. Але, видно, за тих років чимсь вирізнявся і Микола, раз дівчина споміж усіх обрала саме його. Що й казати — від щастя голова туманіла, життя кружляло радужним сном. Ходилося тоді справді оцим лугом, як у казці, співалося в місячні ночі, аж трава лягала.

І вміла Ганна таке ласкаве слово знайти, так промовити, що душа розцвітала. Від близькості з нею проймала радість і певність, і бадьорість,— ого! — ніщо тоді в житті не могло Миколу схитнути, зостановити труднощами.

Батьки Ганни, кметливі середнячки, вижидали багатішого зятя. Та дарма! Дівчина тільки відтягала рішучу хвилину, уникала старих занадто вражати. Хай старі поволі звикнуть, потім з неминучості схиляться до згоди. От-от усе розв'язалося б — і несподівано стався арешт, взяли Миколу стражники.

Хтось виказав на нього. В клуні викопали зброю і підпільні агітки, потягли парубка в тюрму. Духом він не занепав, надії не втрачав. Адже йшла війна, за війною день-у-день набли-

жалась революція. Крім того, любила його Ганна, і тепер, як борця, як героя, любитиме ще дужче.

На другому році шаснули тюремні двері. Підхоплений волею, окрилений волею, кинувся Микола у вир подій. Зразу поїхати додому не міг, написав Ганні докладного, сповненого просьб та обіцянок листа. Де б не ходив, що б не робив — тріпотіла думка про неї. От він, кінець - кінцем, поверне в село, от зустрінуться, поберуться. Відповідь, якої нетерпляче ждав, наздогнала його в одному далекому місті. Це був лист від власної родини. Писав брат, що Ганна віддалась за Сидора Мочку.

Як так віддалась? Чому ж віддалась? Не може бути!

Вп'яте, вдесьте переречитував він жорстокі слова. Чи не на-вмисно хто підстроїв вістку? Та ні. Він ясно впізнавав руку брата, вислови брата. Це — правда. Неймовірна, убивча, але правда.

Яке ж хитливе, маленьке серце Ганни! Маленьке, що не могло вмістити його сильної, чесної любові. Міленьке серце, що потяглося на облудну вигоду, спокусилось на куркульське добро Сидора Мочки. Бо коли б не приваба заможності, коли б справжнє щире почуття, то... то чому ж раніше споміж усіх не обрала вона Сидора Мочку?

Ну, хай! Такому серцю туди й дорога.

Але як бути з думками про Ганну, що запосіли здавна, стали звичкою? Як бути з невимовним тяжінням до неї, що закорінилось глибоко? Де взяти сильнішої сили?

І, приглушуючи біль, одганяючи гризотну досаду, Микола з усією пристрасстю, з усім завзяттям заглибився в події, в боротьбу.

Коли прогнали гетьмана і німців, він прийшов у село. Зустріли його радо, просили бути на селі керівником. Але він мав інші завдання, гуртував хлопців проти банд.

Сидір Мочка на той час якось чудно зник: поїхав на ярмарок і не вернувся. Ганна вболівала, всім розповідала, що забили чоловіка бандити. Люди ж запевняли, що чоловік її потайки прислужував гайдамакам і боявся розплати.

З виду Ганна постарішала, хоч краси не втратила. Микола думав, що коли її побачить, старе враз відгукнеться в ньому, защемить. Ні, перегоріло вже. Зовсім був байдужий, навіть трохи огидою війнуло, що зв'язана жінка з мерзотником. Зустрівшись, ні слова вони не зронили, розминулись, як чужі, незнані.

І от Микола то виїздить, то знову з'являється в селі, бо цього вимагає справа. Тим часом навколо росте напруження, ближчає тривога. Йдуть денікінці. Все чутніші гарматні вибухи, вже чути й кулемет. Підходять денікінці і стають по той бік річки. Поткнутись сюди ще не наважуються, вирівнюють свій фронт, але щодня їх можна сподіватись. Червоні

теж вирівнюють фронт, село потрапляє у міжфронткову смугу. Тоді Микола дістає завдання приховатись, виждати і, якщо ворогові пощастить річку перейти, розгорнути в тилу партизанські напади.

Хлопці непомітно діють, спішно готуються. Миколи ніби й нема,—пустили чутку, що пішов із села. Але назустріч виникає чутка, що в селі знищили ворожа контррозвідка. Друга чутка: на тім боці серед білих об'явився Сидір Мочка. Далі чутка: він напевне має зв'язок з Ганною, жінка, мовляв, чимсь змінилася, поведінка її викликає сумніви.

Микола не повірив. Одне діло — вийти заміж, друге діло — зваятись на злочин. Знала ж вона добре, чим ризикує. Але чутка не вшухала, раз-у-раз гострішала. Партизани вирішили перевірити.

Був у них одяг з білих, знищених недавно на заставі солдатів. Двоє нетутешніх хлопців і Микола перевдяглись. Село заснуло. Пішли.

Вони прокрались городами обережненько, тихцем, так що й собаки не чули. Ніч стояла густа, вікна Ганниної хати сліпо зияли. Микола зупинився під повіткою, один з хлопців прилип до дверей, третій пошкрябав за шибку. Відгуку нема. Партизан шкрябнув дужче, злегка стукнув. В хаті зашаруділо, на тлі темного вікна майнула тінь. Потім чіткіше окреслилась сірувата пляма.

— Хто там? — глухо почулося з хати.

— Свої.

— Хто свої?

— Свої, не бійтеся, — російською мовою стиха проказав хлопець.

— Та хто ж свої? Чого вам треба?

— Тут живе Ганна Мочка?

Вона мовчала.

— Ганна Мочка, скажіть, тут живе?

— Тут, — нерішуче зринула відповідь.

— Це ви?

— Я.

— Так вам од Сидора Михайловича поклон, од нашого то-вариша. Ми з того боку. Чуєте?

До шибки припало, розплющилось бліде лице жінки. Вона похапцем пригортала до грудей сорочку, пильно вдивлялась. Просто перед нею на кашкеті невідомої людини ясніла кокарда, вирізнялись на плечах погони, стриміла за плечима гвинтівка.

— Пустіть нас, дуже важливе діло.

— Яке діло? Кажіть так, — вагалась вона.

— Ми розвідка. Чуєте? Маємо доручення від Сидора Мочки. Чуєте?

— Ну, то кажіть.

Ага! Значить, Сидір живий, і він на тому боці.

— Але чого вам треба? Я нічого не знаю. Ви тікайте, бо вас захоплять.

— Хто? Хіба комуністи в селі є?

— І є, і нема. Часто забігають.

Гавкнув собака. Далі обіззався ще один. Ген кутком прокотилось тривожне галасування.

— Пустіть!—вдаючи зляканого, настирливіше попросив партизан.

Крізь шум, з перервами долинули з хати ніби силоміць витискувані слова:

— Скільки ж... вас?

— Троє.

— От... ей-право, боюся.

— Боїтесь? Тоді краще не треба. Через вас ще й нас застукать. Кажіть хутко, що Сидорові передати?

— Чекайте,—вона зам'ялась, зникла, знову виникла у вікні.—Якби ж Сидір попередив...

Ага! Значить, був у них зв'язок, і Сидір мав можливість попередити.

— Не міг він, розумієте, загодя не знав. Діло ж воєнне. Ну, бувайте!

— Ні, чекайте!

По хвилині клацнула клямка, зарипіли двері. Двоє хлопців скрадливо переступили поріг. Микола з піднятим коміром і низько насунутим кашкетом затримався в сінях на варті. Хатні двері причинили нещільно, щоб вартовий міг легко попередити.

Все було чути—і тупання босої Ганни, і шепіт її, навіть поривчастий віддих. Коли ж старанно затулили вікна і за-світили під столом каганця, шпаринка при одвірку дозволяла бачити рухи, вираз обличчя.

Партизани сіли долі, вкупі з ними Ганна. Була розгублена, дуже схвильована, загорталась в хустку, часто озиралась.

— А чого ж Сидір сам не прийшов?

Пояснили, що, поперше, не його наряд, подруге, особливо ризикувати йому не годиться. Адже на селі він кожному відомий. Досить комусь впізнати його, слово бовкнути, як Ганну заарештують червоні. Крім неприємності для Ганни і Сидора, це зовсім невигідно й для білих, бо втрачається важливий зв'язок. Начальство все урахувало. В таку розвідку послати Сидора аж ніяк неможливо, зате Сидір допоміг розвідці, вказавши точну дорогу, розповівши всі прикмети. Хотів записку написати, але й записку командир заборонив, бо на випадок невдачі, якщо виявлять при них записку, то знову таки можуть Ганну заарештувати.

— Ви ж все одно швидко побачитесь. Не сьогодні-завтра ми перейдемо річку і вступимо в село,— заохотливо підморгнув партизан.

Ганна кивнула головою.

— Знаєте вже?

— Да,— ледь ворухнула вона устами.

— Так от. Коли вступимо, треба зразу почистити село. Тут, як нам відомо, є більшовицькі агенти.

Вона знову кивнула головою.

— Агенти, як нам відомо, гуртують коло себе інших, сільських, щоб, коли ми прийдемо, всадити ножа в спину. Цю зразу треба негайно вирвати. Розумієте?

— Так Сидір уже знає. Я казала,— прошепотіла Ганна.

— Да. Але неточно. Треба точніше. От і доручили нам, щоб записати.

Партизан вийняв книжку, олівця, ліг на долівці, приладчуючись до світла. Ганна понуро озирнулась, здригнулась, мов від холоду.

— Ну,— поквапив партизан.

Задуманий її погляд зупинився на дверях, потім, враз наважившись, вона назвала перше прізвище. І це було прізвище Миколи.

— А хіба він тут? — перепитали в неї.

— Ховається. Але, мабуть, тут.

Він справді був тут, щільно припав до шпаринки дверей. Він бачив перед собою Ганну, яку колись любив і яка його любила, Ганну, що, змовно зігнувшись, зловісно шепочучи, прирікала його на смерть. О, любов! Невже в цієї людини не залишилось хоча б поваги до колишнього хорошого почуття? Що сталося з нею? Що могло так безоглядно повернути її до чужого, до ворога? Теж любов? Будь вона проклята!

Микола стискав зброю, ледве стримуючись, щоб не вскочити в хату. Вона ж далі й далі називала прізвища людей, кращих людей села, і скося чорним оком зиркала, як росте цей смертний список. З влучних перепитувань незабаром вияснилось, як саме вона зв'язується з Сидором і які ще куркулі діють з нею заодно. Список врешті виріс до понад тридцять чоловіка.

— Все?

— Здається, все.

Тоді Микола увійшов до хати, одкотив коміра.

— Здрастуй, Ганно, і... прощай.

Вона скочила, пополотніла, одсахнулась, мов од мари. Якесь слово затремтіло, та не впало з її розкритих уст.

— Ти смерть нам, Ганно, готуєш, а ми живемо і будемо жити.

— Микола! — страшно зупинились її очі, закотились, вона ступила крок і, непритомна, брязнула на долівку.

Всі трое схилились над нею. Каганець спід стола сягав світлом на одну половину обличчя. Болісно стиснуті губи, скорботно зведені брови застигли. Але й у цьому стані врода її ще жила.

— Що зробити з нею? — спитали хлопці.

— Розстріляти, — махнув я рукою і вийшов.

Микола Федорович замовк, понурився. Потім, торкнувши, за звичкою, кінчики вусів, глухо додав: — І дуже просто. І розстріляли над цією самою річкою. Інших теж узяли.

Сказавши, стрепенувся, повернув обличчя просто до мене:

— А чого ж варта подібна людина? Яка ціна такому життю?

За хатами чувся гуркіт мотора, спалахнуло сяйво фар.

Приїхав секретар.

Л. Смілянський

ПІВ КІЛОВАТА

(Оповідання)

Інженерові Вані Пряжкіну здавалося, що експрес „Червона стрілка“ мчить його не на місце службового призначення після інституту, а принаймні на сьоме небо... Йому хотілося подвоїти швидкість поїзда, йому хотілося пересісти на літак, кортіло ділитися своїми мріями з іншими. Але здійснити він міг тільки останнє.

— Ви ж тільки уявіть собі! — все звертався він до невідомого низенького пасажира, що на кожній зупинці виходив на перон і повертався з букетом конвалій, з перським бузком чи оберемком білої акації.

— Нічого не зробиш — весна! — говорив пасажир, розташовуючи цю флору на полицях.

І на всіх обличчях немов грало сонце, цвіли усмішки.

— Уявіть собі, — вигукував Ваня Пряжкін, — величезний електромеханічний завод! Тисячі робітників...

— Скільки робітників?

Ваня Пряжкін обернувся до невідомого пасажира, що вимовив це запитання. Це була зовсім стара людина, висока, суха, з великими добрячими очима. Вона так раптово вимовила своє запитання, що сама збентежилась, чи не образила молодого інженера, який ось уже скільки часу відверто оповідає про свої наміри, перспективи і навіть розповідає біографію. Тому ця стара людина визнала за потрібне підвестися й потиснути зворушеному Пряжкіну руку.

— Соболев, — назвалась вона, — так само, як і ви, інженер... І, здається, близького до вас фаху...

— Приємно, колего, — без будьякого збентеження сказав Пряжкін. — Ви, здається, запитали про робочих? Не можу вам точно відповісти, але не менше як тисяч з п'ятнадцять.

— О!... — зачудовано вимовив Соболев.

А маленький пікнічний пасажир, обтираючи обличчя хусткою, додав від себе:

— Треба неодмінно відвідати. Скільки бував у цьому місті, але на заводі не доводилось бути. Не думайте, що мене цікавлять тільки бузок чи конвалії!..

— Сам я на заводі теж ще не був. Але мій приятель Дмитро Гаєнко має точні відомості, і він багато розповідав мені... Я, власне, за його порадою й їду сюди. У мене є проект удосконалення деяких деталей конвеєра... Коли хочете, у мене своя конвеєрна система, що її я думаю якось використати на заводі.

— Своя конструкція? Прекрасно!..— відповів інженер Соболев.

— Ну, вона ще не зовсім закінчена в мене, але дещо...

— Важливо, товаришу, вже те, що ви шукаєте. В таких спеціалістах на заводі напевне відчувається потреба.

— О, товаришу Соболев, ви не знаєте цього заводу!.. Та туди хоч і сто інженерів дай, то всім буде роботи по горло.

— Охоче вірю...

— Окрім того, за словами мого друга Дмитра Гаєнка, завод весь час поширюється. Будують нові колосальні цехи...

— Ну, зрозуміло,— кинув репліку старий інженер.

— Я лише боюся,— раптом стурбувався Ваня Пряжкін,— що в мене будуть утруднення з новими кадрами робітників. Чи передбачили там будівництва нового комбінату ФЗД?

— Можливо, товаришу Пряжкін.

— Кожен гігант, товаришу Соболев, повинен сам себе забезпечити кваліфікованою робочою силою. Немає чого покладатися на інших, а тим більше на самоплив.

— Приєднуюсь, колего,— з якоюсь вибачливою і разом з тим доброзичливою усмішкою відповів Соболев.

Відчувши не абияку повагу до себе з боку старого інженера, Ваня Пряжкін підсунувся до нього ближче. Потім почав говорити, торкаючися злегка долонею інженерового коліна.

— Знаєте, одне гігантське підприємство, скажімо, хоч би й цей електромеханічний завод десь у провінції раптом чадає зовсім іншого виразу обличчю цілого міста, про яке в того часу, можливо, мало хто й чув у нашій державі. Ми немов дістає мандат на зовсім інше існування.

— Погоджуюся,— все з тою ж усмішкою відповідає Соболев.

— Пардон-н...— втрутився до розмови низенький пікнічний пасажир, що все порався біля квітів.— Візьміть, наприклад, стару географію України. Якесь місто, ціле повітове місто, вславилося, наприклад, добрими бубликами, або солоними огірками, або махоркою, або вишитими рушниками, або ще чорт зна чим... А ви знаєте, молодий чоловіче, чим, наприклад, уславилося за старих часів місто, до якого ви їдете працювати?

— Не маю уявлення...

— То то ж бо й є... А я в цих місцевостях давно і знаю, що це місто славилось колись не бубликами і не огірками,

а... відьмами. Що? — дивуєтеся? Серйозно кажу — відьмами. Знайомі з літературою? Найвидатніші відьми — звідси. Матимете вільний час — спробуйте пошукати... А ще знаєте, чим славилось колись це місто? Зłodіями, в яких піднялася рука навіть на великого Хуліо-Хуреніто, що його вони вбили в громадянську війну заради його чобіт.

— Н-да... приєднуюсь, — ледве чутно промимрив Соболев, а Ваня Пряжкін дивився на пасажира своїми щирими, наївними й широко розкритими очима — очима зовсім молодого теляти.

Промайнуло у вікна вагона величезне депо й вагонні парки. Тут Вані Пряжкіну треба було сходити. Попрощавшись похапцем з новими знайомими і не довідавшись навіть, хто куди їде, він побіг до тамбура. Нетерпіння його мучило й підганяло діяти швидко.

— Таксі? — спитав він на сходах вокзалу якогось місцевого чоловіка. Той похитав головою. Таксі ще не бачило це місто.

— Автобус на електромеханічний завод?..

Але й такого не було. Та це були дрібниці, що на них не зважав наш молодий інженер. Розпитавши докладніше, він знайшов автобус до міста і через кілька хвилин уже дивився крізь вікна автобуса на ряд одноповерхових будинків довгої вулиці, що вела до міста. Згодом приїхали на вулицю з двоповерховими будинками, і автобус спинився. Пряжкін збагнув, що це й є, певне, центр міста.

Зрозуміло, він насамперед відшукав готель. Було ще не пізно, щоб переодягтися й позбутися несвіжого дорожнього вигляду. Спитавши в старого порт'є про завод і не діставши задовільної відповіді, Пряжкін зовсім не здивувався. Адже те, що він сам ніде не помітив заводських димарів, ба навіть жодної хмари диму над околицями, свідчило, що завод далеко за містом і порт'є міг і не знати його розташування.

Через годину він вийшов з готелю. Жовті черевики під краги, сіре галіфе в клітку й жовтий з коричневими чотирьохкутниками пуловер робили його в цьому місті схожим на іноземця. Побачивши вільного візника, він махнув йому рукою.

— До заводу доїдемо?

— Миттю злітаємо!.. Вам до якого?

— Електромеханічного...

Візник трохи подумав.

— Можна! — промовив він.

Зразу з площі візник завернув до завулку й за яких три-чотири хвилини спинився перед ґратчастими ворітьми.

— Приїхали.

— Куди приїхали? — байдуже спитав Пряжкін.

— До заводу.

Ваня подивився в флегматичні очі старого візника, подивився на його набубнявілий ніс небесного відтінку, подивився на всю його обернену назад до пасажира постать, потім кинув поглядом на довколишню місцевість і непоказні ворота, нарешті, спокійно сказав:

— Папаша, ви мене не зрозуміли. Я вам казав — до заводу...

— Ех, молодий чоловіче, — скептично усміхнувся візник, що, можливо, давно вже був „під мухою“, — а що ж це по-вашому? Онде й станція електрична!

І справді, зза паркана визирала невисока клепана труба, а ритмічний глухий стукіт свідчив про роботу парової машини. Кілька дахів зеленіли свіжою фарбою. Але ні численних димарів, ні хмари диму Пряжкін знайти не міг. Проте, це був завод.

— Ні, — сказав Ваня Пряжкін, — це не він!..

Візник з похмурою усмішкою, що ледве виплуталася крізь вуса й бороду, заперечив:

— Просили завод — звольте вам завод.

— Признайтеся, папаша, — домагався Пряжкін, — сьогодні пили? Ну, скажіть одверто... Так же?

— Все одно, товаришу, це він — електромеханічний завод. Так ви прочитайте, — там написано.

Ваня Пряжкін узявся доводити візникові, що йому потрібен інший завод, великий, всім відомий, і що у візника просто переплуталося все в голові.

Тим часом біля них уже зійшлася купка зацікавлених дітей, кілька випадкових чоловіків і дві червоні, розімлілі після лазні жінки з величезними мисками й вогкими березовими вінниками.

Почуваючи, як зашарілося його обличчя, Пряжкін вислухав досить зрозумілу промову візника про те, що місто має й величезний завод, але туди йдуть на ремонт паровози та вагони, а той, який потрібен Пряжкіну, саме й стоїть зараз перед його очима. „Невже Гаєнко не знає?..“ — пронизувала Пряжкіна тривожна думка.

Публіка в своїх репліках солідаризувалася з візником. Одна з жінок просто заявила, що вона вже понад двадцять літ знає цей завод, колись іще, в царську війну, тут була лазня, а потім з неї інженери зробили механічний завод. Другого ж заводу поблизу немає.

„Ну, чорт з вами“, — сказав про себе Пряжкін і скочив на землю. Він почекав, коли розійшовся народ та від'їхав візник, потім вирішив обійти спочатку навколо заводу. Ще не вняв віри словам місцевих старожилів.

Насамперед йому впало в око те, що з вулиці завод немов загубився в шерезі невеличких житлових будиночків, які тісно

оточили його. На вулицю виходили тільки ворота, а сам завод ховався за хатами й яблуневими садками. Пряжкін пішов вулицею, завернуv до одного з завулків і вийшов на околицю міста, на місточок через струмок, який, проте, називався річкою. З одного боку понад річкою білів новий паркан заводу, з другого — широкі луки, що їх так багато зустрічається на Чернігівщині. А ген за лукою, вгору — село. Хати під залізом, кам'яниці, сади. „Сюди б художника, — подумав Ваня Пряжкін, — а інженер потрапив сюди помилково“.

З містка можна було кинути погляд на всю панораму. Сумно дивився Пряжкін на територію заводу, що площею нагадувала просто величезний двір. Нарахував кілька цехів — невеличких і невисоких корпусів. Щодо електростанції, то вона особливо завдавала йому смутку своєю непоказністю.

„Ну, Дмитре Гаенку, попався б ти мені в руки зараз!“ — Пряжкін не міг забути характеристики заводу, даної своїм другом. І тут же поклав сьогодні написати йому „дружнього“ листа. Бо що він тепер напише Асі Коломійченко, якій обіцяв писати мало не щодня?.. Вона поїхала після інституту до Маріуполя — у неї там справжнє підприємство. І Дмитро Гаенко обрав собі об'єкт, знаючи справу, — в Запоріжжі. І тільки він, Ваня Пряжкін, зробив таку фатальну помилку. Але чого, власне, він стовбичить тут, на містку?

Цієї хвилини від електростанції долинув тоненький, пискливий свист — припиняла роботу денна зміна. Пряжкіну звідси було добре видно ворота заводу, крізь які виходили робітники.

— Нема чого казати — „гігант!“ — майже вголос хмикнув він, побачивши, як за кілька хвилин крізь ворота пройшов невеликий гурт робітників і саркастична посмішка скривила його завжди відкриті, трохи наївне обличчя. Він навіть за-реготав, згадавши оповідання жінки про лазню, з якої нібито збудували цього „велетня“.

„Сплутав Гаенко чи помилився — однаково, прикро від цього тільки мені“.

Біля воріт він узяв перепустку, ступив на територію заводу.

Начальник заводу був молодий, дужий чоловік, майже в півтора рази вищий за Пряжкіна. Стукаючи грубеньким червоним олівцем по настільному склу, він слухав відрядженого на його завод молодого інженера і своєю звичкою привітно усміхався. Ваня Пряжкін, плутаючись у словах, дивився в життерадісне, добре обличчя нового начальника, збентежено думав: „Ну чого він сміється?.. Що я йому — анекдоти розповідаю?.. А проте він має рацію: я, напевне, занадто смішний зараз... А чорти б узяли Дмитра Гаенка!..“

Директор вислухав пояснення Пряжкіна про відрядження й спеціальність, уважно проглянув покладені перед ним довідки й посвідки.

— Знаєте, колего, — сказав він, — поки друга зміна стане до роботи, ми з вами маємо вільний час й нап'ємося чаю. Час і чай у нас з вами не нормовані. Я іноді тут затримуюся до пізньої ночі. Отже, відпочинемо трохи.

Ваня почав відмовлятися, але до кабінету прислужниця вже несла склянки з чаєм. А ще через кілька хвилин — чи то від чаю, чи від спокійних, добре обміркованих слів директора — Пряжкін відчув тепло й приемність.

„Так, — сказав він собі в думках, — директор, видно, чудесна людина, але завод... завод!..“

Потім вони вийшли з кабінету, щоб ознайомитись з підприємством. Дековількою чорнороби везли у вагонетці якесь приладдя, що його ніколи Пряжкін не бачив.

— Що це?

— Це? О, це речі, що продукуються тільки в нас на заводі. Їх сконструйовані нашими спеціалістами. Це — електрощітка.

— Не розумію.

— А тут і розуміти немає чого: щітка, що натирає паркет мотором.

— О!.. — мугикнув про себе Пряжкін.

— Я познайомлю вас, колего, з нашим технічним директором. Він дасть вам наш преїскурант, і ви докладно зможете обізнатися з продукцією нашого підприємства. Ми виробляємо не тільки те, що ви бачите у вагонетці, й багато іншого. Головним чином, наша спеціальність — електричний інструмент. Ось прошу сюди.

І вони завернули в невеликий новий цех, оздоблений емблемою з електроламп і плакатами.

„А я мріяв застосувати свої поліпшення конвеєрної системи!“ — думав Пряжкін, покірно йдучи за директором. В цеху моторів він згадав за свою мрію про надпотужний мотор на багато-багато тисяч кіловат.

— Скажіть, прошу вас, — запитав він, — якої потужності мотори може виробляти завод?

— О, — засміявся директор, — це для нас зовсім не проблема. Два-три кіловата. Не більше п'яти. Більших нам не треба. Вам доручимо розрахувати моторчик приблизно на пів кіловата...

Ваня Пряжкін важко зітхнув: „Ну, Дмитре Гаєнку, з вами я більше не знайомий“. І в ньому прокинулася злість навіть на зовсім неповинного ні в чому директора. Пряжкін іронічно запитав його:

— А на чверть кіловата вам не потрібен мотор?..

— Можливо,— відповів той, не зрозумівши сенсу запитання.— В цих справах ви матимете вказівки техдиректора. Зайдімо до нього.

Вони зайшли до контори. Директор відчинив двері.

— Андрію Семеновичу, ось вам буде ще один помічник... Знайомтесь.

За стола на Пряжкіна дивилося, вибачливо усміхаючись, знайоме обличчя інженера Соболева.

Цього вечора Ваня Пряжкін був сам у своєму номері готелю. Перший вечір на самоті, далеко від інститутських товаришів, сам з собою, з своїм незадоволенням і неясними перспективами. Хіба ж таким мріялося йому життя видатного спеціаліста Вані Пряжкіна?! Масштабу— ось чого йому бракує сьогодні! Ну, що можна написати Асі Коломійченко? Вона чекає. Вона його зрозуміє, бо тільки їй він звіряв усі свої найзатаєніші плани. Він дістав конверт і папір.

„Люба моя,— думав написати Пряжкін,— мотор на тисячі кіловат— мрія... Конструюю покищо мотор на пів кіловата... Така іронія долі!..“

Він замислився. Не знаходив слів для листа. „Ні,— вирішив він,— зараз писати до неї не слід. Нехай визначиться ситуація, пояснішають перспективи“. Адже сьогодні він навіть не знає, що робитиме на заводі. А ось Дмитру Гаєнкові варто написати. Хоч Гаєнко йому й друг, але він його мусить морально знищити. Не друг він йому більше! Хай знає...“

„Шановний громадянине, Дмитре Гаєнку,— розпочав він листа,— ви дозволили собі бридкий жарт, у якому так же мало гумору, як під вашою черепною коробкою мозкових речовин. Я цілих п'ять років висидів з вами поряд в аудиторіях інституту, приятелював з вами, і мені зовсім не спадало на думку, що ви, шановний громадянине, істота, не гідна дружби порядних людей. Ви своїм ідіотським жартом спричинилися до того, що величний проект талановитої людини обернувся тим часом на мрію— і тільки. Так, так, мої проекти були, безперечно, величні своїм задумом і цілком реальні. Я знаю, читаючи цього листа, ви, шановна мізеріє, регочетеся, як паяц. Ви злорадієте, що ваш колишній приятель конструює мотор на пів кінської сили замість десятків тисяч кіловат... Адже саме ви переконали мене взяти це відрядження. Ви зуміли вплинути й на інших моїх друзів, щоб і вони радили мені те ж саме, що й ви. Моя довірлива й м'яка вдача дозволила вам дуже легко умовити мене... Ну, що ж,— якщо це зроблено свідомо, можете радіти: ви якоюсь мірою досягли мети...“

Гнівне перо зробило раптову паузу, щоб зосередити на своєму вбивчому вістрі новий заряд люті й обурення, як раптом ухо молодого інженера вловило якийсь ледве чутний безперервний звук, що скидався на дзижчання цілого рою джмелів. Та звідки вони тут? Ваня підійшов до вікна, перекинувся над луткою, але нічого, що привернуло б його зір, не побачив. Прислухався. Важко було розібрати, звідки долітає цей одноманітний рівний звук. Пряжкін заглянув був навіть під ліжко — йому здалося, що саме там щось гуде. Але там нічого не було. Він здвигнув плечима, нічого не розуміючи. Дзижчання раптом урвалося.

Пряжкін заспокоївся. Знову взявся за перо й намагався відновити попередній хід думок. І вже готувалося його перо завдати нового нищівного удару колишньому другові Пряжкіна — Гаєнкові, як знову начебто загули джмелі. Пряжкін відсунув листа. Але звук урвався.

— Нерви дошкуляють, — подумав він, хоча нервова система його була в блискучому стані.

Знову взявся був за лист і знову загуло десь за стіною.

— Це якась машина, — вирішив він, і через свою природну допитливість підвівся, вийшов з номера. Він пройшовся довгим коридором, прислухаючись під кожними дверима. Відшукати номер, з якого лунало нез'ясоване дзижчання було зовсім легко. Жодного сумніву — це тут. Ось двері не зовсім зачинені; Пряжкін тихо відчинив одну половину, спинився на порозі.

Праворуч під стіною стояли люди, серед яких Пряжкін розпізнав директора заводу, кількох інженерів і технічного директора Соболева. На Пряжкіна ніхто не звернув уваги, бо всі уважно стежили за людиною, що пересувала по підлозі одну з тих електрощіток, які він бачив на заводі. Саме цей апарат і дзижчав. Підійшов Соболев.

— От, до речі, й ви нагодилися. Це електрощітка для настирання підлоги. Ми виробили кілька штук і віддали на випробування.

Кругла щітка швидко приводилася в рух невеличким мотором, приладненим зверху щітки. Робітник-полотер легко ходив по кімнаті й пересував апарат. Після щітки підлога блищала, як дзеркало.

Соболев наблизився до робітника. Виключили струм. Електрощітка стихла. Члени комісії приглядалися до підлоги, визначаючи якість роботи.

— Ну, от, — підсумував директор заводу, — асортимент нашої продукції збільшився. І ця річ на роботі себе виправдує.

Але Соболев, що був на чолі експертизи, запропонував тут же порівняти основні показники електрощітки з ручною роботою. Він домагався цілком точного уявлення про пере-

вагу цієї машини. Перейшли до порожньої зали, де той же полотер підготувався до роботи. Паркет був змочений рідиною і робітник став босою ногою на свою щітку. Балансуючи руками, він, здавалося, виконував чудний, одноманітний танок. Частина членів комісії вийшла до коридору курити, а інші лишилися в кімнаті і стиха розмовляли.

Ваня Пряжкін мовчки стежив за полотером. Сотні разів йому доводилось бачити цю важку роботу, але ніколи він не звертав на неї особливої уваги. Зараз він напружено вдивлявся в постать старого бородатого полотера, що ритмічно виконував свій безперервний танок. Прикро було бачити цю поважну віком людину, що боса й брудна витанцьовувала серед загального мовчання. Пряжкіна вражали робітникові ноги. Забризані жовтою фарбою, великі, кістляві, вони були спотворені ревматизмом в наслідок сорокалітньої роботи на вогких підлогах. Ревматичні шишки вкривали пальці, що тепер скидалися на обрубки. Ступня через опухлини була надмірно широка біля пальців і нагадувала рідку балабуху глини, що впала на підлогу.

Але ці ноги рухалися, як автомат. Робітник рукавом змахував піт з обличчя, рукав уже був мокрий від поту. Полотняна сорочка в темних вогких плямах прилипала до спини.

Хтось торкнув Пряжкіна за лікоть.

— Цей робітник, — сказав Соболев, — працює полотером близько сорока років. Він заявив мені, що тепер працюватиме тільки машиною. Якщо йому не дадуть на роботі електрощітки, то він купить її за власні кошти.

Робітник спинився. Він налив з графина, що стояв на столі, склянку води і, відкинувши назад голову, намагався швидше вдовольнити пекучу спрагу. По його витягнутій горлянці пробігали один за одним поспішні ковтки. У цій позі полотер нагадував Пряжкіну батька, що й досі працював на кар'єрах, де ламали камінь на брук. Так само й батько припадав до холодного кухля з водою після роботи. Пряжкін непомітно вийшов із зали, повернувся до свого номера. Там одразу схопив преїскурант заводу й нахилився над ним, перегортаючи. Були в ньому фотографії невеличких удосконалених машин, різні електропилки, щоб валити ліс, пиляти колоди, дошки, були невеличкі верстати, які можна переносити в руках, але які працюють електричним струмом, замінюючи важку фізичну роботу людини, були електрокрайальні машини — ножиці, електробури, що їх вживають при важких гірничих роботах. О, ці електробури він знає! Вже кілька років батько хвалиться їх доброю роботою.

Тут не потрібні тисячі кінських сил, — тут потрібен зовсім невеличкий мотор. І він, інженер Пряжкін, над таким мотором охоче працюватиме!.. Хіба ж не цей мініатюрний мотор визво-

лив і його батька, і того полотера, і мільйони інших людей від важкої роботи, що спотворювала й калічила їх!.. Тож яка змістовна, яка значна сила закладена в одній кінській силі потужності цього моторчика! А він не бачив, не розумів... Він узяв папір. Перо не встигало за думками. Це був лист до Асі. Близька дівчина мусить поділити з ним його радість. Захоплено писав їй: „І один кіловат може бути дуже корисним, змістовним, як і Дніпрельстан...“

Тихий стук у двері відірвав його від листа. Він озвався, не підіймаючи голови. До кімнати ввіходили один по одному Соболев, директор заводу, нові колеги Пряжкіна — інженери, сідали в кімнаті, заводячи розмову, знайомлячись ближче. Соболев обняв за плечі Пряжкіна:

— А ви ще не забули сьогоднішнього пасажира з квітами — бузок, конвалії і тому подібне?.. „Нічого не зробиш — весна!“ — і, звертаючись до всіх присутніх, він розповів: — Сьогодні в поїзді ми з інженером Пряжкіним зустрілися з одною людиною — агрономом. Це така ж зовсім випадкова зустріч, як з тисячами інших людей, що їх потім ніколи не доводиться бачити. Але цей невідомий, що, як дитина, святкував у поїзді весну, — залишив по собі згадку. Він розповідав про давню минулу славу багатьох наших невеликих міст і містечок — дрібну, мізерну „огіркову“ чи „бубличну“ славу, або й просто ганебну славу, точніше — поговор...

Але інженер Іван Пряжкін уже думав про те, що й він разом ось із дими людьми працюватиме для нової слави наших міст. І він почував, як йому приємно й радісно в їх колі.

А. Шиян

ТА Й ЗАГУВ, ЗАГУВ СИЗИЙ ГОЛУБОЧОК...

(Оповідання)

Рідко хто проїде тасьмою, тому колія її вкрита рясним полином, травкою-муравкою, синяками. Неприм'ята зелень стелеться по землі в один бік до густого жита, в другий — до стиглого льону. Одразу не добрати, де співає перепел, де озивається другий. То несподівано пронесеться качиний крик і замре над сонним озером. То пропливе над тасьмою вітрова хвилька, зашепочуть жита, заворушиться на хвилинку льон і заспокоїться знову.

Поблизу озера стоїть діжка й відро з водою. Як у дзеркалі відбився в ньому ущерблений місяць. Підійшла сюди дівчина в темній одежі й білій косинці, зачерпнула квартою воду, напилася сама, запитала в подруги:

— Санько, тобі принести?

— Не хочу я пити.

З дівочої хустки впала на воду травинка, затремтіла під променем місяця. Дівчина підійшла до копиці сіна.

— Саню, про що ти думаєш?

— Я? — посміхнулася Санька, не відводячи очей від місяця. — А так. Ніч яка гарна. Тепла, тиха. Сідай, чому стоїш?

Клавдія підгорнула спідничку, закинула за голову руку, лягла.

— Люблю на сніні спати.

— І я люблю.

А місяць освічує загорілі обличчя. Знову десь крикнув перепел, але не озвався другий.

— А я знаю, Саню, ти думаєш про Андрія. Вгадала?

Дівчина відповіла не зразу.

— Чого ж мені про нього думати? Я знаю, він тебе любить.

Несподівано Санька лягла так само, як і Клавдія і, дивлячись на місяць, заспівала:

Посіяла я огірочки
Близько над водою,
Сама буду поливати
Дрібною сльозою.

Клавдія знає — це улюблена пісенька Сані. Голос у неї добрий і вміє вона заспівати так, що мимоволі схвилює серце.

Пісня лине полем, губиться в житах, летить до тихого озера. Скарга і біль відчуваються в голосі. Клавдія лежить поруч, слухає.

Як поїхав козаченько
За густі лози,—
Полилися в дівчиноньки
З очей карих...

Санька закрила обличчя руками і несподівано заридала.

— Саню, що це ти? Отямся! Чого тобі плакати?.. Я скажу Андрієві... Я не люблю його. Я, коли хочеш, признаюся — мені тесляр Сашко подобається, про нього думаю — аж серце моє в'яне. Саню, подруженько, перестань.

Так же несподівано схопилася Санька на ноги й побігла до озера.

— Почекай, куди ж ти?

Санька, не оглядаючись, бігла тасьмою, приминаючи ногами травку - муравку. Побігла слідом за нею Клавдія. Серце її билосся від тривоги. Якось чудна оця Санька. Он скільки часу її знає, а ніколи не бачила, щоб подруга плакала.

„А що як вона топиться побігла? — несподівано з'явилася страшна думка, і Клавдія закричала:

— Саню, почекай, зупинися!

Санька підбігла до того місця, де набирають воду для трактора, скинула з голови косинку, зачерпнула руками воду, хлюпнула собі в обличчя. Підбігла Клавдія. Вона не сказала Саньці про жахливу думку, але серце її ще билосся тривожно.

— Ой, вода ж хороша! — говорить Санька сміючись. Наче не вона зараз плакала, не вона мчала, як божевільна, до тихого озера незвідомо за чим.

Місяць грає на її обличчі, а вона знову набирає в долоні прозорі води.

— Дивне щось сталося зі мною, Клаво. Ти ж хоч дівчатам не жори — засміють.

Коли вона витерла обличчя, і обидві вони стали біля озера. В тихій воді відсвічував місяць. Ось напливла на нього хмарка, потім ще одна, і їх тінь відбилася в озері, і здавалося те озеро таким же глибоким та бездонним, як небо.

— А нам спати пора. Завтра раненько вставати, — сказала Клавдія. І подруги, обійнявши одна одну, пішли стежкою.

Засміялася Санька, і Клавдія їй сказала:

— Дивна ти, Саню. То плачеш, то смієшся.

— От уже й дорікаєш. Та я, може, вперше в житті...

— Не буду, не буду, подруженько.

Дівчата підійшли до копиці, намостили свіжого сіна, лягли.

— Як холодно буде — зверху сіном прикриємось.

Натомлені за день роботою вони швидко поснули і не бачили, як напливали на місяць хмарки; не чули, як над тасьмою промчав вихор, зашуміли жита, загойдався на всі боки стиглий льон. Чорна хмара повзла з півдня, вкриваючи землю тьмою. Десь далеко, все наближаючись, рокотав грім. Було добре видно, як сліпуча блискавиця на мить мережила небо, і після того воно здавалося ще чорнішим.

Першою прокинулась Клавдія.

— Гроза надходить. Саню, вставай. Льонотеребилку вкриємо. Замокнуть ремені — не зможемо працювати.

Санька перевернулася на другий бік і заснула знову багатирським сном. Клавдія схопилась на ноги, набрала оберемок сіна, побігла до машини.

Вітер дужчав. Золотиста мигавка, рясна і довга, як корінь буркуна, розрізувала небо, гасла, а за кілька секунд після неї з рокотанням лягав над землею грім.

— Санько! Санько, вставай!

Прокинулась дівчина. Вітер зірвав з неї косинку, вітер шарудів у копиці.

— Мерщій сіно неси — льонотеребилку вкриємо.

Санька зняла мало не весь верх копиці.

— Оце так попали, — говорила вона тривожно. — Я ж найбільше в світі боюся грози. Колись нашого родича вбило громом. Пішов коня шукати в поле, став під вербою над шляхом...

Санька не докінчила, бо сліпуча блискавка на мить освітлила простір і — чи то здалося Саньці, чи справді далеко на тасьмі мчав верхівець. Ударив грім, впали перші краплі дощу і ще швидше заметушилися дівчата, вкриваючи машину.

Вітер ушух так же раптово, як і знявся. Дощові краплі падали на дівочі плаття, холодили тіло.

— Оце заночували ми в полі і сховатися нема куди.

— До копиці біжімо. Там іще сіно залишилось, буде чим укритися.

— А мигалка нас не влучить? — злякано запитала Санька, позираючи в темне, як провалля, небо.

Все наближаючись, шуміла злива. Знов блискавка освітлила простір і побачили дівчата, що таки справді тасьмою мчав верхівець.

— Хто ж це може гнати коня у таку зливу?

Дощ усе густіше мережив плаття, але, здавалося, не почували цього дівчата. Їхній зір стежив за невідомим вершником. Уже чути тупіт кінських копит, виразно біліє сорочка і от дужий, але знайомий голос несподівано пронісся над полем.

— Дівчата - а!

— Андрій,— зраділа Санька, відповіла півучим і сильним голосом.

— Сюди -и!

Верхівець круто спинив коня. Метнулася до нього Санька, як біжать перелякані чимсь діти до батька.

— От добре, Андрію, от добре, що ти приїхав.

— Надягайте,— плащі вам привіз.

— Ти вже й сам побудь з нами. Я так боюся грози.

— Чого ж її страшно? — сказав спокійно парубок. В його руках з'явилися дві росішки й рядно. Він швидко напнув його біля копиці, а зверху ще й сіна натрусив, щоб не замокало.

— Ховайтеся, дівчата, ховайтеся від дощу.

— А ти? — запитала Санька.

— І я зараз.

Андрій прив'язав коня, а сам, густо змочений дощем, теж сів у „курінь“.

— Я в управі колгоспу був на засіданні, коли воно он яке надходить. Ну, я згадав, що ви в полі залишилися ночувати взяв коня, плащі та й гайда.

— От спасибі тобі, Андрію, от спасибі.

Знову сліпуча блискавка прорізала тьму, і всі побачили, як на озері здіймалися рясні бульбашки. Здавалося, кипіла досі тиха й спокійна вода.

— Зараз грім ударить,— сказала переляканим голосом Санька і схопила за руку Андрія.— Боюся я.

— Чого ж боятися? Нема тут нічого страшного. Просто — електричество.— Потім Андрій запитав:— Ти справді, Клавдіє, взяла таке зобов'язання, як і я?

— Взяла. Може, не відстану від тебе. От бач, завтра вранці думали льон вибирати, а тепер чекай поки просохне, а нам же кожен день дорогий.

Гроза вщухала. З полотняної навісу ще падали краплини води.

— Ти, Андрію, Сашка не бачив? — запитала Клавдія.

— Якого? Тесляра з Гучин? Не бачив.

І в тоні голосу почулося незадоволення.— А чого це ти ним так цікавишся?

— Та так. Хлопець він хороший, робить добре.

Андрій замовк. Він посидів ще кілька хвилин, поки перестав падати дощ.

— Ну, я поїхав,— сказав він, позиривши на Клавдію, але дівчина нічого не відповіла.

— Що передати тесляреві?

— Привіт сердечний, і скажи йому, щоб обов'язково в суботу прийшов до нас на вулицю, на колодки. До суботи, я гадаю, ми з льоном управимось.

— Авжеж, — підтримала подругу Санька. — Тут на два дні роботи. — Так ти, Андрюша, їдеш? — запитала Санька ласкаво.

— Іду.

Андрій вийшов спід напнутої на росішки ряднини. Ще падали останні рідкі краплини, але вже небо поволі прояснювалось, світлішими ставали хмари. Андрій, одв'язуючи спокійного коня, нащось шарпнув його за обротьку.

— Стій ти, чорт!

Скинув з себе піджачок, прослав, щоб не на мокро сідати.

— Андрюша, я тебе трошки проведу.

Та Андрій легко скочив на коня і, не сказавши нічого дівчатам, одразу пустив його в галоп. Спочатку виразно, а потім все тихіше й тихіше чувся тупіт копит, що розбивали дорожні калюжі. Тупотіння скоро затихло зовсім, але ще біліла сорочка, і за нею стежила смутними очима трактористка. Підійшла до неї Клавдія, обняла її мовчки.

— Поїхав... Поїхав Андрій, — сказала Санька таким тоном, наче навіки з ним розлучилась.

Тасьма звертала в лошовину, і біла сорочка зникла з очей.

— Ти його, Клавдіє, не сердь. Він тебе любить, любить дуже. — І вона ще раз глянула на тасьму. Там уже не було нікого. І наче навмисно визирнув зза хмари ущерблений місяць і, як дзеркала, заблищали під ним дощові калюжі. Заблищав поблизу льон, вкритий чистими крапельками, як намистом. Чи в житах, чи в льоні озвався перепел і затих. Небо прояснювалось дужче. Дівчата витягли з копи сухого сіна, намостили під наметом з ряднини, лягли, вкрившись зверху парусовими плащами. Непомітно підкрався до дівочих очей міцний сон, стулив повіки.

А ранком, ще тільки сонечко піднялось над полем, зарясніли на полі білі хустки молодиць, баб, дівчат. Вийшов голова Жуківського колгоспу, вийшов голова сільради, бригадир. Достиглий льон стояв під вранішнім сонцем, як перемищений — стебло в стебло. Озвалася одна молодиця, і підтримали її кілька жінок:

— Нащо нам ця машина? Зроду-віку руками льон брали і зараз поберем.

— Машина нова, невідомо, як вона працює, ще льон нам поглумить. Праця наша пропаде.

— Чого ж машина поглумить? Вона звільняє вас від важкої роботи. Такою машиною можна замінити за день двісті жіночих рук, — пояснювала Клавдія, але молодиці їй не вірили.

— Коли б мужика на машину посадити, в нього рука твердіша.

— Нічого, у мене теж не слабкі руки. — І цьому можна було вірити. Руки в Клавдії — загорілі, цупкі. Тільки молодість її викликає недовіру серед молодиць.

— На нашу голову оде її привезли. Як же можна, щоб машина брала льон? Завжди руками вибирали.

— Ой, бабусю, бабусю,—озвалася з трактора Санька.— Були ми в Куликівці. Отака бабуся теж бурчала, бурчала, а потім, як вибрали льон,—руки хотіла Клавдії цілувати.

— Я, бабусю, ще й вас на цю машину посажу, щоб видніше було, як вириватиметься льон.

Та знаходилися молодиці, що з цікавістю розглядали машину, запитували в Клавдії, нащо в машині стільки коліщат, і як вони крутяться, і для чого ремені на валиках. Клавдія охоче пояснювала жінкам.

— Яка в тебе вдача! Яку голову треба мати, щоб такою машиною керувати?—дивувалися жінки.—Біля неї страшно.

— Чого ж страшно? Коли б вас, бабусю, на курси в Ковчин послати, то й ви б такою машиною керували.

— Що це ти? Хай мене бог милує,—перехрестилась старенька, не зрозумівши жарту.—Я зроду-віку не бачила такої машини, а тепер більшовики все видумали. Треба сказати, полегкість нам, бабам, у роботі від машин.

— Буває, дощу нема. Земля суха, рвеш цей льон, аж на руках кров'яні мозолі виступлять. Воно б то машина наче й справна, та як вона працюватиме, щоб і справді не поглумила нам льону.

Сонце підіймалося вище, висушувало землю, і Клавдія, загорнувши долоню жмут льону, сказала:

— Можна починати.

Загурчав мотор, загорілі Саньчині руки лягли на кермо. Рушив трактор, рушила причеплена до трактора льонотеребилка. Затихли молодиці. Вирваний жмут льону, як на зло, застряв на ремені.

— Стій!—крикнула до Саньки Клавдія. Одразу знявся серед молодиць галас.

— А що ми казали! Глумити нам льон приїхала? Іди звідси, щоб ми тебе й не бачили.

— Посадили дівку на таку машину.

— Не дамо, колгоспниці, щоб наша праця загибала. Не дамо нашого льону машиною брати.

— Самі виберем.

Клавдія підправила ремінь і, не зважаючи на галас колгоспниць, гукнула до Саньки:

— Давай!

Кинулась одна з молодиць до льонотеребилки.

— Злазь з машини, злазь!

— Одійди,—сказала їй спокійно Клавдія. Затихли молодиці.

Юрбою вони йшли за машиною, що добре виривала льон, але десь, випадково, перервалося кілька стеблин—і це знову викликало обурення.

— Я ж кажу, поглумить льон, ви дивіться, жіночки, що ця машина робить.— І молодиця руками вирвала пучок.— Це ж праця наша, добро наше загигає. Хай спинить машину.

— Та годі тобі вже кричати,— сказала друга молодиця.— Ну, кушник залишився, а тепер же глянть, як чисто вибирає. Молодиця замовкла, але так і ходила за льонотеребилкою з пучечком коноплі.

Засміялася Клавдія до жінок:

— Ну, що тепер скажете? Може, гірше за вас машина вибирає?

Жінки мовчали. Рівненько, як жниваркою, складала Клавдія купками льон.

— А вибирає,— озвалась одна з молодиць.

— Дарма на машину ремствували.

— І на дівку накричали. Вибирає,— і бабуса з любов'ю глянула на дівку в білій косинці.— Яка вдача в неї, яку голову треба мати, щоб такою машиною орудувати.

Сонце підіймалося все вище. В житах кричав перепел. Одбігав від машини жайворонок, як миша, ховаючись в стеблах льону, потім здіймався високо в повітря, і жайворонкова пісня далеко лягала над полем.

До обіда працювала льонотеребилка, і жодна з молодиць не пішла з поля. А під час обідньої перерви та, що найбільше кричала на Клавдію, підійшла зараз до неї.

— На, Клавдіє, мочене яблучко. Візьми й ти, Санько.

Молодиця сіла біля дівчат.

— От що значить темнота моя. Скільки праці тут нашої лягло— боялася— поглумить нам льон, а воно, бач, після машини земля яка чиста. Жодної стеблинки не залишилось. Ти не сердися на мене?

Посміхнулася Клавдія.

— Я не сердюсь, але пора б уже вам знати: коли радянська влада машину нам дає, то машина перевірена і колгоспницям від неї велика полегкість.

— Та я тепер бачу. Ти їж яблучко, воно смачне!

День видався жаркий, і після обіду вже спід машини здіймався густий пил. Санька й особливо Клавдія надвечір чорні, наче циганки, встали з машин, глянули одна на одну, засміялися. Блиснули рядки білих, як сніг, зубів. Одна поперед одної побігли до озера. Набирали в долоні прозору воду, змиваючи денний пил.

— Скільки тут у них льону було?— запитала Клавдія.

— Здається, десять гектарів.

— За день, Саню, зібрали. А норма в нас чотири гектари. Я ще з Андрієм позмагаюся.

— А може й він таку норму вибрав,— заступилася за парубка Саня. Глянула їй в очі Клавдія, й обидві засміялися.

За обрій зачухалося червоне, як герань, сонце. Горіла під ним тиха вода польового озера. Кружляла на обрії галич. У житах тричі крикнув перепел і затих.

* * *

У суботу на колодках зібралися дівчата і хлопці в святковому вбранні. Слухають гармоніста Сашка. Скоро виїжджає він з колгоспу в своє село Гучин і хто знає, коли приїде сюди знову. Шкодують за ним хлопці, шкодують дівчата, а ще більше шкодує Сашко. Він грає на гармоні, а сам усе позирає, чи не йде Клавдія: — обіцяла ж вийти на колодки.

Біля гармоніста сидить русява дівка. Обличчя в неї повне, щоки як красольки рум'яні, тільки й псує дівку густе ластовиння, що вкрило ніс, і щоки, і лоб. Лузаючи насіння, вона хитрувато позирає на гармоніста. Потім обтерла з червоних губ насіннєве лущиння й несподівано затигла пісню високим і сильним голосом. Пісню підхопили всі дівчата.

Сусідка штовхнула гармоніста ліктем, підморгнула русявою бровою: — Грай!

У вулиці з'явилися подруги в святковому вбранні, з вузликами соняшникового насіння. Підійшли вони до колодок.

— Драстуйте, — сказала Санька, вмошуючись біля русявої дівчини.

Клавдія позирнула на гармоніста, і він помітив той бистрий погляд очей. Розтяглася в його руках гармонь, спритніше забігали пальці по ладах.

— Чого стоїш, Клавдіє? Сідай.

— Нічого, я постою.

— Може, гарбузовим почастувати? — і хлопець, не питаючи, витяг жменю добре засмаженого насіння.

— Охота твоя, то вгощай, а я тобі соняшникового.

Дали одне одному по жмені насіння.

Закінчили пісню, і русява дівка, позираючи то на Клавдію, то на Сашка, заспівала знову.

На вулиці з'явився Андрій. Пісня обірвалась.

— До нас іде, — засміялася русява дівка, і кирпатенький носик її аж поморщився. — І які треба очі мати, і який сором, щоб на гулянку виходити серед білого дня.

— Він же ударник. Він з Клавдією змагався. Клавдія вибрала льону сто три гектари, а він і до половини не дотягнув.

— От і дарма смієтеся з нього. Що він, робити не вміє?

— А чого льону так мало вибрав? Ну, чого?

— А того, що на іншу роботу час згаяв. Динамку в колгоспі хто встановлював? — Андрій. Хто електричну проводку до колбуду робив? — Андрій. Думав, там управиться і Клавдію дожене, а воно вийшло не так.

— Я вчора в конторі МТС був, — озвався парубок, — то директор йому каже: „Що ж ти, Андрію, відстав. Я, каже, за тебе заміж Клави тепер не віддам“.

— Там нічого не вийде. Клавдія собі вже знайшла.

Всі засміялись, а гармоніст аж почервонів. Тоді один хлопець сказав гармоністові:

— Ти, Сашко, хлопець хороший, і я знаю: ти сватати хочеш Клавдію. Знаю, що й вона пішла б за тебе, та не пустимо ми її. Хочеш, то переходи з Гучин до нас у колгосп, а таку ударницю, як Клавдія, ми з села не віддамо.

— Годі вже вам жартувати, — сказала Клавдія.

Підійшов Андрій, попросив у хлопців закурити.

— Що, і на курево не заробив? — пожартував один з його друзів. Андрій ніяково всміхнувся.

— Там он проти колбуду горелі клечанням завітчують.

— Горелі? — перепитала русява дівка і, за звичкою, штовхнула сусідку. — Чуеш, Санько, ходім. Я так люблю на горелях гойдатися.

Санька була засмучена. Вона нічого не відповіла дівчині, але глянула на Андрія. Погляди їх зустрілися, і він схилив голову.

— Думав я тебе, Клавдіє, запитати, — озвався парубок, витягаючи ще жменю гарбузового насіння. — Ти бери, їж. Моя мати добре його смажить.

— Так що ж ти хотів?

— А інтересує мене: скільки ти заробила грошей на льонотеребилці, скільки, значить, припадало тобі на день?

— Та було всяко. І по вісімдесят карбованців, а інколи припадало й по сто чотири.

— На день? — перепитав здивовано парубок.

— Авжеж.

— І ти правду говориш?

— А чого ж мені брехати? Я заробила тисячу п'ятсот п'ятдесят карбованців і сімдесят чотири копійки.

— Оце дівка. Чуеш, Сашко? Кидай свій Гучин, переходи до нашого колгоспу.

— І чого ти до мене причепився? — озвався тесляр і знову почервонів, а юнак допитувався:

— А яка ж розцінка? Почому від гектара тобі платили?

— Ми від норми робили. Норма на льонотеребилку чотири гектари і за них нам платять по вісім карбованців від гектара, а за кожний гектар зверх норми платять уже по дванадцять карбованців.

— От бач, Андрію, а ти закурити просиш. Лінувався, не робив, а діло ж яке...

— Охота мені на курси льонотеребильників піти, може й я так зароблятиму.

Андрій сидів мовчки. З колодок було видно, як майнула раз і вдруге гойдалка, і русява дівка підвелася на ноги.

— Та ходіть же на горелі.

Залишилися тільки Андрій і Санька.

— Соромно мені за тебе, Андрію. Соромно подругам у вічі дивитися. Зганьбив себе. Не можу зараз... Хай серце моє вгомониться.

Андрій насунув на лоба козирок. Він сидів на тополевій колоді і вже не зважувався глянути дівчині в очі. Та серце дівоче не камінь. Його зігнута постать викликала в неї жалість. Підійшла Санька до Андрія, і він, відчувши дотик її рук, схопився як ужалений.

— Добре. Я доведу... Двісті гектарів льону на той рік виберу.

Він швидко побіг у вулицю.

— Андрію, почекай!

Андрій не оглядався. Він завернув у вербовий гай і там, на самоті, ховаючись від людського ока, упав на ситу траву... Несподівано до його плеча доторкнулась стороння рука. Андрій схопився на ноги. Проти нього стояла Клавдія.

— Хіба можна так? Земля холодна тут — застудитися можна. Трошки пожартували хлопці. Ходім на горелях разом погойдаємось.

— Не піду.

— Підеш, Андрію. Там і Санька буде. Я давно збиралася з тобою поговорити.

— Нема про що нам з тобою говорити.

— Ні, є про що, є! Та не зараз. Нас чекають, і я без тебе не піду. От сказала не піду — і не піду.

Андрій мовчав. Клавдія зазирнула йому в очі.

— Я хочу, щоб у тебе на серці не було зла на мене. Я скоро одружуюсь.

— Сашко? — якось тихо запитав Андрій. — Я так і знав. Він хороший тесляр, ударник. Ти поїдеш до них у колгосп?

— Не знаю. Ще поговоримо, а зараз я хочу з тобою на горелях гойдатися. Ходім без всяких розмов!

Вона взяла Андрія під руку, сміялася, пробувала його розважити.

— Ні, не піду я, Клавдіє. Не можу... Соромно. — Він потис дівочу руку та й пішов, не оглядаючись, понад вербами. На дорозі Клавдію чекала Санька.

— Не схотів? — запитала вона в подруги, і та нічого їй не відповіла. Обидві стежили, як майнула поміж вербами біла сорочка і зникла в зелені. На уквітчаних горелях гойдалась русява дівка з високим парубком, взутим в юхтові чоботи, одягненим у синю сорочку й галіфе.

— Отак! Отак! — викрикував парубок, розгойдуючи дере-

в'яне крісельце. Розвіювалась спідниця дівоча, скрикувала з явним перебільшенням дівка.

— Ой, боюсь! — і присідала, тримаючись цупкими руками за дерев'яні вервечки, розганяючи крісельце не гірше від парубка. Як і завжди, знаходяться в таких випадках жартівники ... Дівчина, зашарівшись, сідає на дерев'яне крісло й гойдається так з хвилину, доки не змінює їх інша пара.

Дівчина з обличчям у ластовинні підійшла до гармоніста.

— Що ж ти мовчиш? Грай! Веселої грай. Ми танцювати хочемо. — Вона знайшла вже собі парубка і під гармонь почала чобітками вибивати „польку“. Рипіли дерев'яні гужви. Майоріла дівоча спідниця — аж холонуло серце, коли розгойдане крісельце падало з височини вниз, а тут же з усіх кінців кричали хлопці:

— Піддай жару, піддай!

Парубок старався на совість. Невесело тільки Саньці. Підійшла до неї Клавдія.

— Чого смутна, Саню?

— Серце дурне. Я, мабуть, той... піду.

— До нього? — запитала Клавдія, але Санька нічого не відповіла. Її квітчаста хустка скоро зникла на стежці поміж вербами. На колиску сідала вже нова пара, а гармоніст Сашко грав задьористий „краков'як“.

На обрії сонце заходило в тонку й довгу хмару. І вона горіла під ним, як скривавлений багнет.

М. Хазан

ІМЕНІНИ

Мотрю Вовк виряджали в Париж. Все на ній було святкове; на голові — біла шовкова хустка, кофту з синіми крапками відтіняла зеленкувата запаска, і сама Мотря наче ставнішою стала. Гордо ступала вона повз полотнища і килим, востаннє оглядаючи їх перед тим, як повезти на виставку. І хоч була вже схвальна оцінка Урядової комісії, Мотрі все ввижались якісь недороблення. Звикнувши до речей, у які вклала весь свій хист, вона тепер дивилась на них, як найвибагливіший браківник. Її очі зупинялись і на звичайній мережці, і на складному візерунку, і на кольорах, та все даремно — навіть приводу для причіпки не можна було знайти. Тоді Мотря звернулась до вишивальниць.

— Дівчата, а ви нічого не помічали?

— Помітили, помітили! — вигукнули веселі дівчата, потім схопили бригадиршу і закружляли в танці. Перед очима миготіли яскраві барви, чудові візерунки, милі обличчя.

— Тепер треба добре перевірити рівновагу барв, дивіться, як вони блищать!

Та дівчата не слухали Мотрі, вони ще швидше закружляли, несамовито вибиваючи закаблукми. Все навколо змішалося в єдину барвисту картину, і танець на сцені серед килимів і плахт виглядав, як прекрасна тема для художника.

Чудесною здавалась оздоблена сцена. Посередині хвилястою оксамитною травною йшла людина в довгій застібнутій шинелі, в жовтавому кашкеті, з сувоєм паперу в руці. В очах і по всьому обличчі було розлито стільки радості, що вона передавалась глядачеві. Так і хотілось наблизитись до людини, і міцно потиснути руку. Праворуч, на коричневому тлі, хвилювалась молода пшениця і хлюпалась колоссям в стіну смугнастого лісу. Маячила хустка обвітреної, гарної дівчини, з двома буйними снопами. Дівчина сміялась, а колоски підморгували вусами, лоскочучи відкриту шию. Ще далі, в глибині, горів вінок на килимі з темнорудим бордюром. По кутках випиналась зеленава папороть, відтіняючи жоржини, повні вогню, ясноревоні тюльпани та жовтий ромен.

Вийшовши з кола, Мотря довго дивилась на людину в шинелі, і їй стало радісно і приємно на серці. Аджеж цей килим — її робота.

Звеселив Мотрю і пухнастий колос в кутку килима. Колись їй колос не давався; працюючи на чужій землі, вона його прокляла за те, а ось тепер він скорився. Стоячи серед дівчат, червонолиця, огрядна Мотря здавалась їх матір'ю. Глибокі очі, вогкі і привабливі, повні блиску, наче ввібрали в себе відтінки різноманітних барв.

Ще змалку полюбила Мотря барви, квіти. Навесні вона перша помічала блакитні квіточки пролісків. Знала, де росте любка з білими пахучими квітками, любила стежити, як від дотику тремтять кетяги барбарису, а коли помітить закриту квітку снігурки, вже знала — буде дощ. Та з усіх рослин Мотря найбільш уподобала дивовижну фіалку. Захоплював її не чудовий запах, а те, що фіалка швидко міняє свій вигляд. Вона рано розцвітає і росте боязко. Мотря було умліває з жалю, побачивши спопелілу під гарячим літнім сонцем фіалку, прибіжить надвечір додому, то розповідь про все, що бачила, і не промине згадати про фіалку.

Мати кине вишивати, вислухає, позіхне та й скаже:

— Доню, доню, і наша доля подібна до тієї рослини.

Мотря на мить замислиться, підійде до матері, не зводить очей з мережива. Хочеться сказати щось таке хороше, хороше, а не знає що, і тікає з дому.

У степу, пасучи худобу, вона навчилась плести вінки. Які гарні, пахучі вінки сплітала Мотря. Навіть пані Амалія не одмовлялась од її вінків. Перед зеленими святками економ підходив до Мотриної матері, наказував:

— Скажіть дочці, нехай вінок принесе Амалії.

Мотря сплете вінок, обкладе м'ятою і несе. Та одного разу вона пожартувала, вплела у вінок листя жалкої крапиви. У пані напухло обличчя. Воно і раніше здавалось огидним, а тепер зробилось зовсім ні на що несхожим. Ну й дісталось тоді Мотрі! З тої пори пані втратила смак до трав. А селяни, хотівши зігнати злість на пані, казали:

— Почепити б їй знову Мотрин вінок!

От і росла Мотря, дівчина степу, мов та квітка степова. В її вдачі було щось хлоп'яче. Хвацький свист і пристрасть майструвати відрізняли її од дівчат. Коли Мотрю прогнали від панської худоби, вона почала вишивати. Придивлялась, як працює її мати, і швидко навчилась вигантовувати квітки, листя. З мережкою було важче. Крім старих рушників перед образами, у хаті ніяких мережок більше не було. Довелося шукати зразки на селі. На свята, було, позбираються заможні дівки, посідають на колодках і почнуть собі гомоніти. Хто розкаже бувальщину, а хто розведе брехню. Мотря тоді нишком за-

береться в куток і придивляється до мережки на їхніх вбраннях. А потім прийде додому і вмить олівцем намалює все, що бачила. І в церкву ходила, щоб подивитись, запам'ятати примхливі мережки й вишивки на вбраннях багатійок. Сподобається їй якийсь візерунок — вона починає переносити його на клаптик паперу.

Одного разу дісталось Мотрі за її пристрасть. Якось помітила вона у пономарихи цікаву облямівку на запасці. В захваті перебирала руками нитки, щоб запам'ятати хід. Пономариха щось шепотіла собі, хрестилась, але раптом обернулась і скрикнула, схопивши Мотрю за руку. Всі повернулись вбік пономарихи, а та верещить:

— Паскуда! Така доросла дівка, а висмикує нитки з спідниці, тьфу!

Мотрі зробилось моторошно. Вона озирнулась навколо — страшні обличчя, намальовані на іконах, наче грозились їй. Загадасували й інші жінки. Прибіг з вівтаря дяк, узяв Мотрю за вухо і випроводив з церкви. Відтоді Мотря ніколи не ходила до церкви. Їй все ввижались п'яний дяк, вересклива пономариха, страхітливі ікони. Та й церква їй уже непотрібною стала, в Мотрі було досить візерунків і мережок. Переглядаючи їх, Мотря завжди дивувалась, чому такі бліді барви на вишивках. Подивиться на плахту, на її роздвітку, і скаже:

— Темно, треба яскравіше, як в степу!

Мати усміхнеться, підведе голову від тканини, відповідь:

— Хіба ми бачимо той степ?

А невдовзі, глибокої літньої ночі, мати померла з жовтавою ниткою в руці. Мотря довго пам'ятала передсмертний вигляд її обличчя: запалі щоки з випнутими вилицями, зморшки коло очей і блідосині жили на руках. На світанку Мотря побігла до попа, благала, щоб він поховав матір, але піп одмовлявся — вимагав, щоб Мотря заплатила за похорон. Мотря кинулась до пана, щоб позичити грошей, і зустрілась з Амалиєю.

— Мати моя померла.

— Ну що ж, така їй доля, замість матері ти робитимеш, — гоноровито промовила Амадія, — вмієш, я знаю.

Як поробила Мотря в панській килимарні, то вже ніколи не питала, чому такі бліді кольори на плахтах. Від того часу втратила дзвінкий голос, захрипла од жалібних пісень. І все здавалось їй, що очі стали тьмянні. Як тікав пан з села, люди заповнили двір, розбирали все, що траплялось під руку, а Мотря хотіла лише килим забрати, вишитий матір'ю. Помітила його на стіні, вмить зірвала і подалася з ним, хоч віхто його не відбирав в неї. Той килим висить тепер у кутку сцени. Темносине тло перетнули білі смуги, а з двох боків простяглися кривулясті галузки з виноградним листям. Влучно підібрані кольори. Листки лежать попарно — спереду жовтий і червоний,

потім білий і зелений, червоний жовтий, жоден колір не б'є в очі, і тканина здається спокійною, пливе перед очима мов потік.

Дівчата спочатку заперечували проти того, щоб везти килим на виставку.

— Везти треба тільки свою роботу!

А Мотря їм:

— І це своя, матері моєї!

Погодились з тією умовою, що підпис зроблять, як годиться. Під килимом вишили білими нитками: „Зроблено матір'ю Мотрі Вовк, нашої бригадирші, в економії Галаган“. І рік позначили.

Баба - сторожиха, що пана знала, жартома спитала:

— А якщо панові тому самому в городі зустрінеться, може відібрати?

Мотря, посміхнувшись, мовила на це:

— Оддамо.

Баба здвигнула сухими плечима, скосила очі.

— А як це так віддати?

— Отак і віддамо. Як гроші мені поверне за літа змарновані, та за матір, та за вашого Івана ... Ого - го, як почує, то зразу втече.

Баба вдоволено почмокала губами, перевела мову на інше.

— А як ти, Мотре, з отими людьми розмовлятимеш? Вони ж нашої не тямлять?

— Навіщо мені розмовляти? Хай вони зі мною балакають.

Згодом заповнилася зала. З усього села посходились на проводи. Зашелестіли рожеві хустки, задзвеніли дитячі голоси, почулось старече кахикання.

— Як на великдень! — подумала Мотря. І їй привидилась церква, дзвіниця з стрілчастим шпилем і піп, що плутався в ризах. Озирнула сцену, залу, і не вірилось їй, що колись, може на цьому ж місці, вона розглядала мережки у молільниць. Дивилась на високі білі стіни, уквітчані травами й гілками ялини, очі зупинялися на розмальованій стелі, і все ввижалось Мотрі, ось зараз вималюються вусаті ікони, і почується жахливий крик пономарихи, крик, який проник у серце і осів каменем там.

Вмоцувались на стільцях все нові люди. Вони прийшли, святково вбрані, наче на весілля чи на іменини. Особливо повбирались дівчата. Вони були в барвистих, вишитих кофтах із заплетеними косами, з стрічками. Розмовляли про те, про се, а тим часом очей не зводили з оздобленої сцени, немов чекали, що вийде хтось нетутешній, славетний, ну, принаймні, актор. Яке ж було їх розчарування, коли на сцену вийшов худорлявий чоловік з рідкою борідкою. Він спочатку постояв у кутку, біля паперового дуба декорації, потім метнувся на середину сцени. Помітивши позаду килим з людиною в шинелі,

одійшов на край, задивився. Все навколо було таке незвичайне, що він переходив з місця на місце. Чоловік підправив ремінець на сорочці, відкашлявся, обвів поглядом залу і зрадів, помітивши бабу сторожиху.

— Соломіє Петрівно! — крикнув у залу чоловік. — А скажіть но, куди ви їздили, коли вам стукнуло п'ятдесят років?

Розлігся сміх. Дехто здвигнув плечима від подиву. Баба Соломія махнула рукою.

— Гордію Семеновичу, не кепкуйте з старої.

Та голова колгоспу все допитувався:

— Я серйозно питаю, скажіть!

Баба щось відповіла, але майже ніхто не почув її слів.

Дзвінкоголоса дівчина сказала:

— Баба Соломія кажуть, що як їм було п'ятдесят років, то не вони їздили, а на їх спині їздили.

Знову почувся сміх.

— А ось наша товаришка, Мотря Пилипівна, їде аж у Париж!

Слово „Париж“ голова колгоспу вимовив голосно, проте, воно не справило враження. Хтось з передніх лав кивнув головою, всі ж інші сиділи мовчки, наче вони лише оце недавно повернулись з того Парижа.

А голова вів далі:

— Можливо, що по дорозі Мотря зупиниться у Москві.

Не встиг він закінчити останнього слова, як заплескали в долоні всі, що були в залі. Коли оплески вщухли, всі довго дивились на людину в шинелі. Баба Соломія, показавши пальцем на килим, сказала сусідкам:

— У Москві живе, хлопець Іванів казав.

Потім Мотрі радили, як вона повинна поводити себе в Москві та Парижі. Ні про що не забули. Хтось нагадав, щоб вона обережно сідала у трамвай.

А скільки доручень понадавали Мотрі! Як сходила Мотря зі сцени, шуміло в неї в голові. Потім, умостившись на стільці в залі, вона ще довго не могла отямитись. Розвіяли шум дружні оплески. Мотря поглянула на сцену. На місці, де раніше вона стояла, тепер стояла літня сива людина. Людина кумедно, мов вершник, розставила ноги, держала в руках блискучу скрипку і довгий смичок.

Хто у селі не знав Трохима Павловича? Без нього й свята не одбувалося. На скрипці він знався ще змалку, та, боючись, що її одберуть, грав на сопілку, а скрипку переховував. Вийняв він скрипку лише в тисяча дев'ятсот двадцятому році. Тоді він сказав:

— Тепер уже не одберуть, товариш Ленін не дасть забрати. — Та грав гарно він і на сопілку. Мотря, плетучи вінки, бувало аж заслухається.

Селяни уважно розглядали Трохима Павловича, наче і його

мали послати на виставку. Уже третій місяць, як він учиться в Києві на курсах колгоспних музик. Спочатку не хотів їхати, казав, що він старий, що з нього нічого не вийде, але його все ж вирядили і тепер він вдячний односельцям.

— Вдячний вам, товариші, радий пограти на весіллі чи... як би сказати, на іменинах.

— Грай, грай, бо це й твої іменини.

Ось торкнувся він смичком струн, повів ним, і чистий звук здійнявся в повітря і полинув до серця. Очей не одірвати від скрипки, ввижається бита стежечка попід терном, а стежкою дівчина по воду йде і думку гадає.

Смичок бігає по струнах, розігріває серце скрипаля. Низенький, у синьому піджаку, скрипаль тепер здається ще меншим. Скудле обличчя скидається на жовту маску. Яка сила водить його рукою?

Хтось кинув з місця:

— От старається для Мотрі!

Нараз скрипка змовкла, несамовито заплескала зала. А Трохим Павлович поволі сходить зі сцени. У нього ще довго тремтять пальці, рука не випускає смичка. Лице тепер посвітлішало, він іде струнко і все скаржиться на поганий резонанс.

— У нас в Києві, як вилетить звук, то аж гуде.

Вклонившись односельцям, Трохим Павлович задріботів до дверей, а слідом за ним — школярі. Біля виходу частина молоді спинила його, завела розмову про музику.

— Багато про неї говорити, але як хочете — послухайте. Давайте тільки вийдемо звідси.

Трохим Павлович відчинив двері, запах м'яти залоскотав у носі. Надворі була травнева ніч. Неподалеку біліли берези, хати вирізьблювались серед дерев.

Гурт сів на травичці під блідим прозорим місяцем.

— Полюбив я скрипку ще змалку, — казав Трохим Павлович, — а грати на ній батько навчив. А батько сам, своїми силами навчився. Грав батько мій чудесно. Ну, розмовляв з скрипкою, як з живою людиною, і розуміли вони одне одного. Він плаче і вона плаче, а хто слухає, серце в того шматується. Якось проїздом спинився в селі композитор Глінка. Послухав, як грає батько, і метнувся до пана просити, щоб той відпустив батька, та де там, — старий Галаган на ньому ж заробляв! А одного разу така okazія трапилась. Справляв Галаган іменини своєї дружини Софії. Бачите, он серед дерев праворуч красується двоповерховий будинок? Там ото й іменини були. Будинок для того й збудували, ви пригляньтесь пильніше, він і форму літери „с“ має. Позапрошував Галаган гостей з хуторів, а сини свого вчителя з Прилук запросили. Вчитель приїхав ще з якимсь чоловіком з Києва. Хазяїн простяг учителеві вказівний палець лівої руки, оздоблений ко-

штовним перснем, а на незнайомого, що вклонився, ніякої уваги не звернув. Пили, бенкетували, а як набридло — пан став хвалитись: в мене, каже, такі речі роблять, що ніде більше й не зустрінете.

— Показуй, показуй! — загорлали гості.

Внесли плахти, килими, рушники з хрестиками. Жінки з килимарні стоять біля речей, а руки в них так і трусяться. Той, що приїхав з учителем, все задивляється на килим з виноградним листям, хвилюється, водить по ньому глибокими очима, шепоче щось, аж густі вуса ворущаються. Потім підвівся, спитав:

— А хто зробив цю дивну річ? — і на килим з виноградним листям показує.

Жінка з впалими щоками та попелястим волоссям наблизилась мовчки й сказала, що робила вона. То була Мотрина матір. Старий Галаган кинув скося оком спочатку на гостя, а потім на жінку. Всі зразу припинили. Згодом грав мій батько. Він тоді ще був парубком, скрипку держав хвацько і не схилявся. Розказував він мені, як заграв він чудесної пісні (отієї, що і я грав сьогодні) і грав так зворушливо, що самому здалося, немов сльози течуть із струн. Як скінчив, усі мовчали. Тоді він заграв другої пісні — весільної. Скінчив — і знову тиша. А що пан мовчав і не спинав, то батько заграв ще третьої, сумної, сумної. Та ось пролунав останній звук — і знову мовчання. Тоді той, що приїхав з учителем, підвівся з місця і заплескав в долоні, скрикнувши „браво“. Цей крик прозвучав, наче постріл. Галаган закректав на стільці і кинув знову на гостя оком. А гість опустил голову, думаючи, де він бачив цього музику. Раптом він пригадав, що годину тому цей музикант стояв за стільцем господаря із серветкою на руці.

— Кріпак! — скрикнув ще раз гість. Це слово страшно пролунало на всю залу. Незнайомий кинувся з кімнати. Паничі ніяково переглянулись.

Хазяїн підвівся зза столу, повільно і глузливо спитав учителя:

— Хто він, отой любитель музики?

Учитель випростався, вклонився присутнім і гордовито відповів:

— Тарас Григорович Шевченко.

В залі заметушилися. Галаган скорчив невдоволене обличчя.

Того ж вечора розлючений Галаган звелів всипати батькові тридцять різок. Після розправи батько хотів накласти на себе руки, та як сказали йому, що його слухав і вітав на іменинах Шевченко — повеселішав і ще більш прив'язався до скрипки.

Не встиг Трохим Павлович промовити останнє слово, як почувся шелест, потім дитячий голос:

— Дядько Трохиме, тітка Мотря вас кличуть.

Він підвівся з трави. Блищала роса, стало світліше, здавалося, зоря з зорею сходиться.

— А лаятиметься Мотря, уранці ж їхати,— сказав хтось з молоді.

— Полається, полається, та й уважить, на те вона мені й жінка.

Трохим Павлович струсив з піджака прилиплу траву і по волі пішов до будинку.